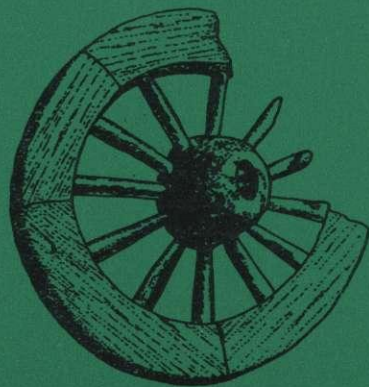

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 1 1985

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktör

Fil. dr Sten Skansjö

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Fil. lic. Gert Jeppsson, Lund

Fil. kand. Allan Persson, Lund

Landsarkivarie Anna-Christina Ulf-
sparre-Meurling, Lund

innehåll

	Sid.
Sven Tägil: Öresund som vallgrav och förbindelseled	1
Anders Wihlborg: Arkeologi och naturgas. Erfarenheter från Sydgasprojektet i Skåne.	14
Elisabeth Andréasson: Åldrandets villkor i Fleninge 1876–1895.	29

Omslagsteckning av Monica Centerwall

Öresund som vallgrav och förbindelseled

Av Sven Tägil

Historiska institutionen, Magle Lilla Kyrkogata 9A, 223 51 Lund

På årsmötet den 28 april i år höll professor Sven Tägil ett föredrag om Öresundsregionen i ett historiskt konfliktperspektiv. Den behandlade tiden sträcker sig från folkvandringstid till våra dagar. Föredraget publiceras här.

1.

Det är en känd sanning att vatten både skiljer och förenar. Hav, sjöar och vattendrag skiljer land men inte nödvändigtvis människor. Om man skall uppfatta vatten som en vallgrav eller som en förbindelseled beror på omständigheterna – var och när?

Idag skiljer Öresund danskar och svenskar åt. Alldeles särskilt i fruset tillstånd, som vinterns isläggning demonstrerat. Numera är det kanske trots allt inte så mycket själva vattnet som skiljer. Det beror mer på andra faktorer som oljepriser och byråkratiska restriktioner. Men nog finns gränsen där, mitt i Öresund, både synlig och osynlig. Frågan är hur det varit tidigare i historien och kanske också: hur kommer det att gå med Öresundsgränsen? Växer barriärerna mellan Sverige och Danmark? Och vad kan det i så fall bero på?

I det här föredraget skall göras ett försök att koppla samman erfarenheter från historien med några reflektioner som närmast har sitt ursprung i samhällsvetenskaplig konfliktteori. Historien det här är fråga om är Skånes historia, som länge var en del av den danska historien men som under de senaste 300 åren varit en del av svensk historia, dock hela tiden

med uttryck för en egen skånsk identitet och med egna förutsättningar. De konfliktteoretiska funderingarna har sin utgångspunkt i ett forskningsprojekt som jag lett på Historiska institutionen i Lund och som egentligen inte alls berört de svensk-danska relationerna utan i stället handlat om stats- och nationsgränser som konfliktskapande faktorer i ett mera generellt sammanhang. En del av erfarenheterna från detta projekt är ändå tillämpliga på gränsförhållanden så här på hemmaplan.

2.

I gamla tider talade man gärna om »naturliga» och »artificiella» gränser. Det fanns till och med de som menade att Roskildefreden 1658 skapat en naturlig gräns mellan Sverige och Danmark. Det är naturligtvis fel. Alla gränser mellan stater är skapade av människor och är alltså artificiella. Vatten kan visserligen, om man håller sig till kartan, se ut som en naturlig gräns men har sällan varit påtagligt skiljande i verkligheten.

När det gäller Öresund har vattnet från början definitivt varit förenande. När vi under folkvandringstiden får de första skriftliga källorna om Skåne så ger de vid handen att skåningarna haft sina huvud-

Fig. 1. Öresundsregionen enligt en av de första kända kartframställningarna från Norden. Olaus Magnus' Carta Marina från 1539.

sakliga förbindelser västerut, inte norrut. I norr var det skogar och ödemarker som försvårade – om än inte omöjliggjorde – mänskliga kontakter. Vad vi kan utläsa av de följande århundradena är Skånes lösa anknytning till de danska öarna och Jylland. Ett tydligt uppsving får Öresundsregionen på 1000-talet i samband med etablerandet av det danska kolonialväldet i England under Knut den store.

Öresund blir redan under äldre medeltid en viktig förbindelseled, både på tvären och på längden. Städer växer fram på båda sidor om sundet. Handel kommer igång. Skanör och Falsterbo blir viktiga marknadsplatser, ett slags tidiga mässstäder med en internationell handel. Lund blir kyrkligt centrum för det danska riket, från och med 1100-talet blir lunda-

biskopen dessutom primas för hela den nordiska kyrkan.

Utan att för mycket gå in på de enskilda detaljerna i den danska riksbyggnadsprocessen kan vi alltså konstatera, att Skåne under medeltiden är en central del av Danmark: ett kyrkligt centrum, en kommersiellt viktig provins och ett för kungamakten livsviktigt basområde. Öresund utgör själva livsnerven i denna kraftsamling med Skåne, Själland och Jylland som de tre grundpelarna i den framväxande danska staten.

Kontakt utgör emellertid också en förutsättning för konflikt. Riktigheten av denna tes bekräftas i rikt mått av utvecklingen vid Öresunds stränder. Ibland förenades skåningar och själländare i kamp mot gemensamma fiender, t.ex. vendiska

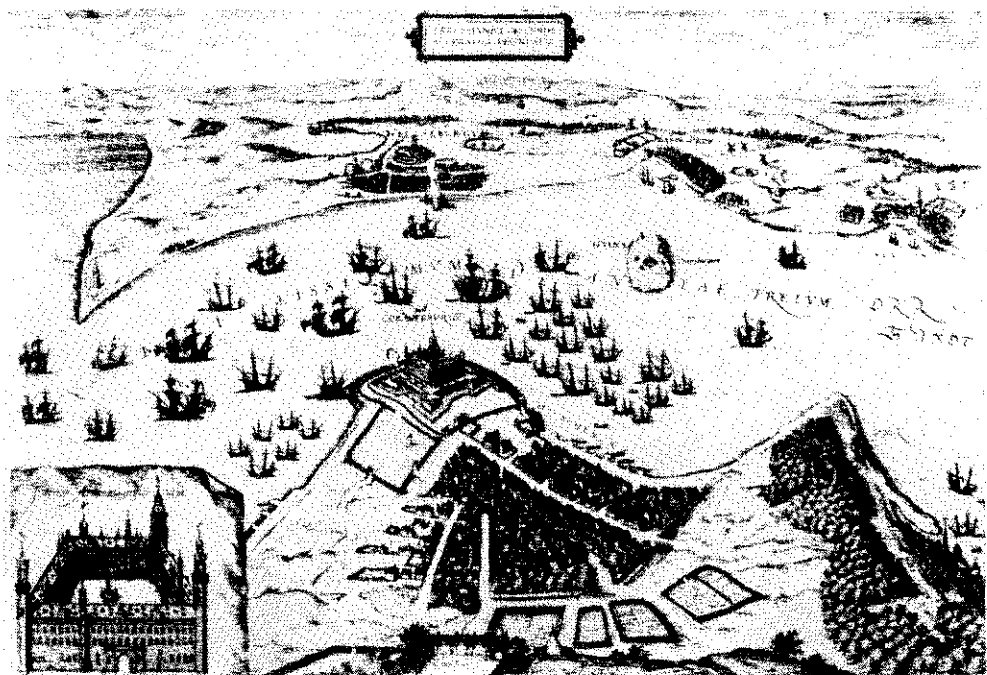

Fig. 2. Öresund i fågelperspektiv. Kopparstick i Braun-Hogenbergs Civitates orbis terrarum (1594).

sjörövare vid mitten av 1100-talet eller de vendiska hansestäderna ett par århundraden senare. Men ofta bekämpade man varandra. Olika kungar och tronpretender sökte stöd än på den ena, än på den andra sidan av Sundet. Medeltidshistorien är fylld av sådana dynastiska strider, som dock i allmänhet också avspeglar ekonomiska motsättningar.

Under 1300-talet hamnar Skåne i brännpunkten också på ett annat, mera storpolitiskt sätt. Under en svaghetsperiod för den danska centralmakten blir Skåne ett offer för olika utländska intressen: de vendiska hansestäderna, vissa nordtyska furstar och den uppåtsträvande svenska kungamakten. Under en period lösrives Skåne från det danska riket men återföres till ordningen i samband med Valdemar Atterdags konsekventa och skickligt genomförda rikssamlingspolitik.

Vad Valdemar Atterdag emellertid inte kunde förhindra var att Skåne blev ett gränsland som gång på gång hamnade mitt i skottlinjen när svenskar och danskar med förbluffande ihärdighet slogs om makten och hegemonien i Norden. För de skånska inbyggarna var det här ingen populär utveckling, och man försökte så gott det gick hålla sig skadeslösa. Bl.a. slöt befolkningen uppe i gränstrakterna mot Småland lokala uppgörelser med sina närmaste grannar på den svenska sidan, s.k. bondefreder. Det var en modell som skulle komma till användning också under senare århundraden – lokalbefolkningens protest mot krig och elände som beslutats över huvudet på dem, antingen i Stockholm eller i Köpenhamn.

Ännu vid mitten av 1600-talet var alltså Skåne en väl integrerad provins i det danska riket, ingen periferi utan en del av

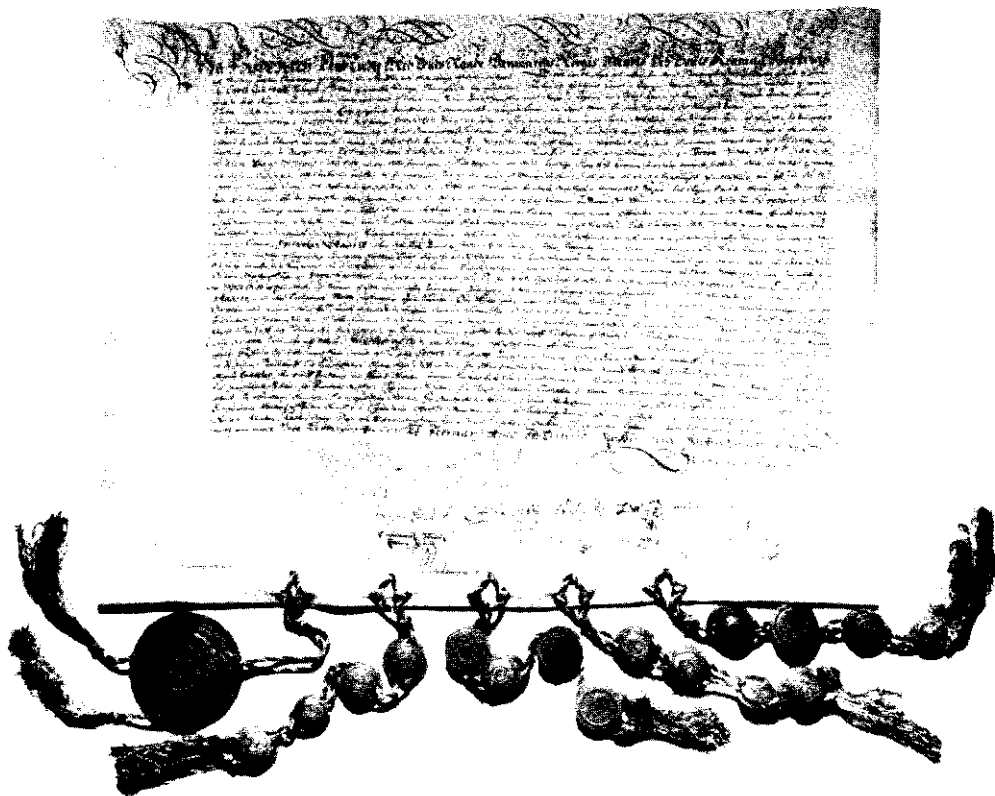

Fig. 3. Genom freden i Roskilde den 26 februari 1658 bekräftades, att Skåne avstått till Sverige och att Öresund blivit ny riksgrens mellan Danmark och Sverige. Gemensamt skulle de båda nordiska länderna i fortsättningen hindra främmande fiendeflottor att tränga in i Östersjön. Ovan fredsdokumentet från 1658, bevarat i Riksarkivet, Stockholm.

kärnområdet. Ekonomiskt var Öresund en mycket viktig inkomstkälla för staten genom att alla fartyg som passerade fick betala tull som avkrävdes vid passagen förbi Kronborg. Det danska rikets ledande män hade besittningar på båda sidor om Öresund, och det har aldrig varit något problem att upprätthålla kontakterna mellan riksdelarna. På Kristian IV:s tid satt det till exempel två danska riksamiraler på var sitt skånska jordagods, bara ett par mil från varandra, den ene på Vrams Gunnarstorp i nordvästra Skåne, den andre på Tomarps kungsgård i närheten.

3.

Och ändå gick det som det gick. 1658 förlorade Danmark Skåne till den unga, dynamiska och hyperfarliga stormakten Sverige. Skåne erövrades med våld och slets bort från de rötter som genom århundraden förenat landsdelen med resten av Danmark. En del av det ledande skiktet adelsmän bröt upp från sina skånska gods, andra stannade kvar, bl.a. därför att Sverige kunde bjuda dem en friare ställning sedan kungligt envælde blivit infört i Danmark. Öresund blev nu för förs-

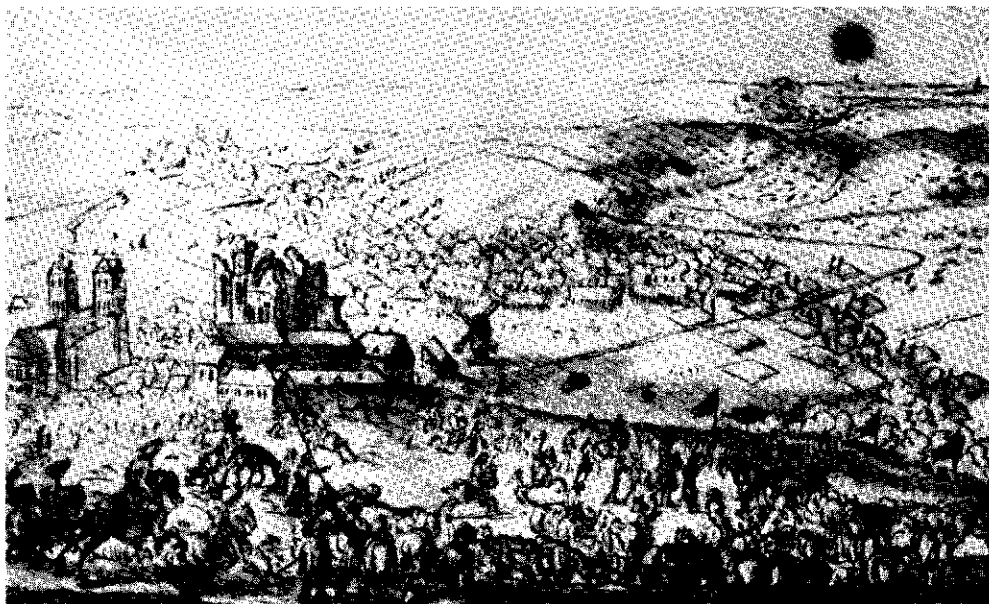

Fig. 5. Slaget vid Lund den 4 december 1676, den blodigaste uppgörelsen mellan svenskar och danskar i kampen om Skåne. Teckning av Johan Philip Lemke.

sisk gräns, åtminstone i en formell mening. Den har dessutom *blivit* en antropogeografisk gräns, men den var det alltså inte vid gränsens tillkomst.

Man behöver kanske snarare en historisk klassifikation för att komma åt det vi är ute efter. En sådan finns att hämta hos geografen Norman Pounds, och den tar sin utgångspunkt i den kulturella utvecklingen i gränsområden vid tiden för själva gränsdragningen. Pounds skiljer mellan *antecedent boundaries*, där gränsdragningen skett *före* utvecklingen av det kulturella landskapet, och *subsequent boundaries*, där gränsen dragits *efter* den kulturella landskapsutvecklingen och då följt kulturella skiljelinjer. En tredje kategori är *superimposed boundaries*, »uppifrån pålagda», där gränsdragningen företagits efter den kulturella landskapsutvecklingen men *utan* hänsyn till eventuella kulturella skiljelinjer. Slutligen har vi *relict boundaries* som fortfarande är möjliga att

urskilja i det kulturella landskapet, fastän de helt har förlorat sin karaktär av politiska delningslinjer.

Sådana här klassifikationer är naturligtvis ingenting annat än startpunkter och hjälpmedel om man vill studera exempelvis konfliktutvecklingen vid och över statsgränser. Olika typer av gränser har olika konfliktpotential. Öresundsgränsen var vid sin tillkomst en »superimposed» gräns som inte tog någon särskild hänsyn till att det rådde i stort sett samma kultur på båda sidor om sundet. Gränser av denna typ blir vanligen utpräglade konfliktgränser. Som exempel på teorins giltighet skulle man kunna anföra båda världskrigens förhistoria. Särskilt andra världskriget föregicks av en serie gränskonflikter vid Tysklands östgränser; gränser som hade skapats genom Versaillesfreden och då utan större hänsyn till kulturella skiljelinjer. De kanske mest tydliga exemplen på sådana här

gränser som lagts genom landskapet utan hänsyn till kulturella faktorer är de afrikanska statsgränserna. Många av dem drogs med linjal på kartan av de europeiska kolonisatörerna under senare delen av 1800-talet, och de fria afrikanska staterna har sedan inte kunnat göra annat än att acceptera dem trots alla deras orimligheter.

5.

Gränsen i Öresund såg till en början ut att följa det i sådana sammanhang normala mönstret. Den danska regeringen hade närmast i panik skrivit under Roskildefreden och väntade bara på ett tillfälle att revidera den. Vid två tillfällen hade danskarna chansen att med vapenmakt erövra tillbaka de förlorade riksdelarna, först på 1670-talet och i ett sista allvarligt försök åren 1709–10. Båda försöken misslyckades dock, huvudsakligen av två skäl.

För det första hade Sverige under sin s.k. stormaktstid en effektivare krigsmakt. Det gäller Karl XI:s militärmaskin som besegrade danskarna utanför Lund i ett blodigt fältslag som kostade båda sidor enorma förluster. Enligt en rapport som den svenske fältmarskalken Rutger von Ascheberg upprättade efter slaget samlade svenskarna dagarna efteråt upp totalt 8.933 stupade soldater på fälten utanför Lund, danskar och svenskar om varandra. Ett väl högt pris, kan det tyckas, brödr folk emellan.

Men också vid det sista återerövringsförsöket 1709–10 var svenskarna bäst rustade, detta sagt även med tanke på vad traditionen berättat om Magnus Stenbock och hans »getapojkar». Också denna gång var uppgörelsen blodig och oförsönlig. Bortåt 5000 danska soldater och

inemot 3000 svenskar miste livet på fälten utanför Helsingborg. Inslaget av skåningar i Stenbocks armé var av vissa icke redovisade skäl begränsat; skåningarna uppfattades på ledande svenskt håll som opålitliga, och det var säkert ingen hemlighet.

Det andra skälet till att danskarna misslyckades var emellertid just den skånska befolkningens försiktigt avvaktande inställning. Även om skåningarnas sympatier så långt man kan bedöma låg på den danska sidan så blev det aldrig någon spontan, allmän folkresning som man i Danmark sannolikt hade räknat med. Undantaget var norra Skåne, där en rebellrörelse under Karl XI:s krig vann föäste och tillfogade de svenska myndigheterna en hel del bekymmer. En del av dessa gerillasoldater enrollerades i den danska armén som friskyttar. Svenskarna gjorde inga sådana distinktioner. För dem var alla motståndsmän snapphanar och stråtrövare som dödades varhelst de påträffades.

Den svenska taktiken, som gick ut på att isolera snapphanarna från den bofasta befolkningen, visade sig på sikt framgångsrik. Snapphanarna blev snart ett större gissel för de skånska bönderna än för den svenska kronan. En del av motståndsmännen flydde över Öresund till Själland, och mer än 500 skånska familjer fick asyl och skattefrihet i Danmark. Den stora majoriteten stannade emellertid kvar i Skåne och anpassade sig. För de flesta var det förmodligen tämligen likgiltigt om överheten kallade sig svensk eller dansk. Det enda man önskade var fred och ro, och därför höll sig befolkningen i Skåne – åtminstone utanför Göinge – försiktigt avvaktande tills man var säker på vem av de stridande parterna som skulle avgå med seger.

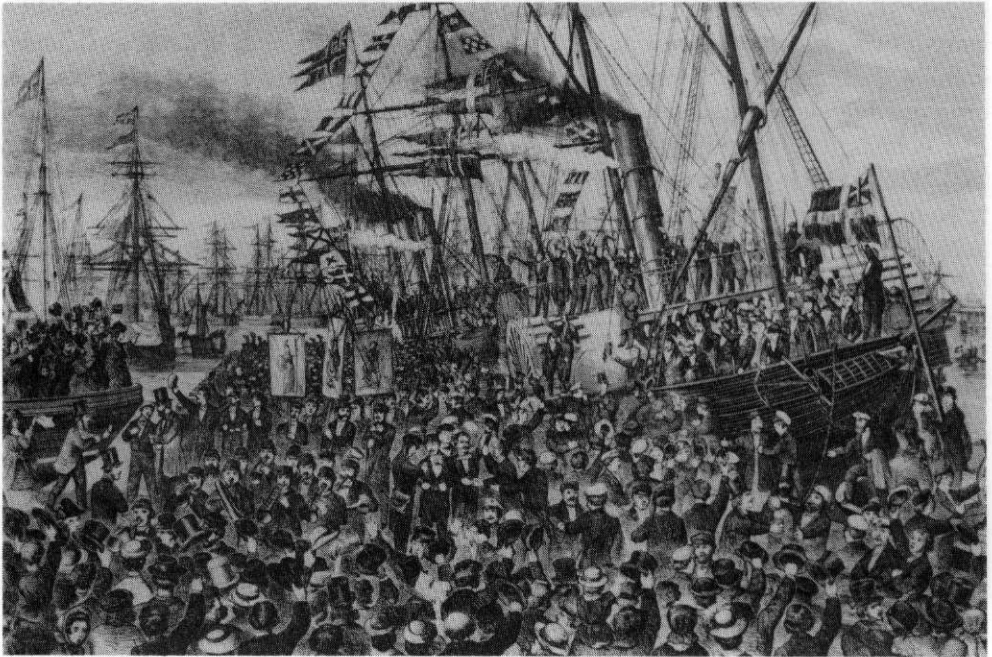

Fig. 6. Från studentskandinavismens dagar: svenska och norska studenter ankommer med båt till Köpenhamn i juni 1862. (Ur Skänst adertonhundratall i bild, 1954.)

Efter 1710 förekom inga flera försök att föra tillbaka Skåne till Danmark. Vid det stora nordiska krigets slut tio år senare upphävdes det skånska generalguvernementet och Skåne blev i stället två län med var sin landshövding och styrdes som vilken annan del som helst av det svenska riket. Banden med Danmark var avklippa, och det tämligen effektivt kunde det tyckas.

Ännu under slutet av 1700-talet och under Napoleonkrigen i början av 1800-talet kunde den svenska regeringen i vissa lägen hysa farhågor för att Skåne skulle utsättas för anfall och därmed löpa risken att landskapet än en gång kunde bli danskt. Med början år 1808 förstärktes försvaret i den södra landsdelen, bl.a. med hjälp av ett i all hast utkommenderat lantvärn som stationerades vid kusten, uppenbarligen som ett första invasionsförsvar.

6.

Öresunds karaktär av vallgrav var alltså ännu i början av 1800-talet markant. Men under 1800-talet sker så en rad förändringar. På det kulturella området togs vissa kontakter, bl.a. från universitetet i Lund, ett lärosäte som ju en gång tillkommit som ett huvudinstrument för svensk indoktrinering av provinsen. När Esaias Tegnér 1829 lagerkransade den danske diktaren Adam Oehlenschläger i Lunds domkyrka fick detta en symbolisk betydelse genom de beledsagande orden om att söndringens tid i Norden var över.

Under följande årtionden togs idéerna om nordiskt samarbete upp av en generation studenter, som kom att spela en stor roll som opinionsbildare men som saknade eget politiskt inflytande och därför inte kunde omsätta sina högtflygande planer i konkret handlande. En förutsätt-

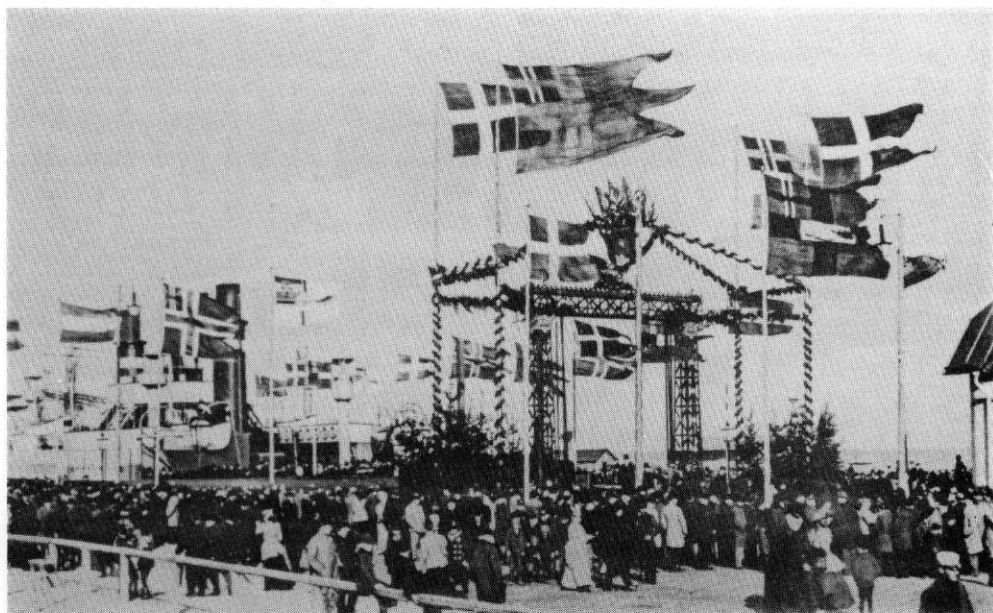

Fig. 7. Malmö ångfärjestation inviges i oktober 1895. (Ur Skånskt adertonhundratall i bild, 1954.)

ning för att studentskandinavismen över huvud taget kunde verka var att Öresund fått reguljära båtförbindelser, först mellan Köpenhamn och Malmö, och därefter också för en tid mellan Landskrona och Köpenhamn. Först 1857 upphävdes Öresundstullen och sjöfarten i sundet blev helt fri. En regelbunden färjetrafik med ångfartyg kom egentligen inte igång förrän mot slutet av århundradet, men då både i norra delen av sundet och i söder.

Även om de praktiska möjligheterna till kontakt över sundet ökade med förbättrade kommunikationer, innebar det till en början inte att vi bara därför fick ett allmänt uppsving i de dansk-skånska relationerna. Statsgränsens skiljande karaktär hade befästs genom två seklers medveten statspolitik. Skåne hade på olika plan under den tiden knutits till Sverige och till den centralistiska svenska statsmaktens huvudstad, Stockholm. Från att ha varit en central riksdal inom

den danska staten hade Skåne blivit en utpräglad periferi inom det svenska riket.

Konsekvenserna av Roskildefreden hade inte varit riktigt desamma för Danmark, men onekligen har det inte varit betydelselöst för landet att huvudstaden berövats hälften av sitt uppland och efter uppgörelsen hamnat i en utkant av riket (liksom för övrigt Stockholm gjorde efter förlusten av det svenska Östersjöväldet för snart 300 år sedan).

7.

Ända in i vårt eget århundrade har Öresund behållit mycket av sin vallgravskaraktär. När den danske historieforskaren Knud Fabricius i början av 1900-talet inledde sitt monumentalverk om Skånes övergång från Danmark till Sverige konstaterade han med beklagande: »Skaane er nu til Dags et terra incognita for de fleste danske, skønt det ligger de-

Fig. 8. Färjor och båtar går i skytteltrafik mellan Helsingborg och Helsingör. Helsingborgs hamn i början av 1960-talet. (Ur En bildbok om Skåne, 1964.)

res Hovedstad närmere end Danmarks fleste Provinser». Riktigt så illa är det inte idag.

Under de fem ockupationsåren som följde efter 9 april 1940 var Öresund både en barriär och ett andningshål. Förföljda danska motståndsmän kunde under hem-

liga, nattliga transporter ta sig över Öresund och få en fristad i Skåne. Mellan 6000 och 7000 danska judar fördes 1943 över sundet i en storstilad och effektiv räddningsaktion. Under de sista krigsåren hade de illegala kontakterna över Öresund byggts ut till ett väl fungerande

kontaktnät som tyskarna aldrig kunde, eller brydde sig om att stoppa.

Efter krigsslutet 1945 fick kontakterna ett nytt uppsving. För den första efterkrigsgenerationen av köpenhamnare blev det till exempel omedelbart en skön avkoppling att åka över sundet och göra inköp och beskåda filmen *Borta med vinden*, som danskarna själva inte ansåg sig kunna spendera amerikanska dollar på att importera. För skåningarna blev det snart igen ett uppskattat weekendnöje att förlusta sig i Tivoli eller på Dyrchavsbakken. Med billiga oljepriser och nordisk passfrihet från och med 1950-talet steg antalet resenärer år från år, fram till dess att oljekrisen 1973 och dess återverkningar på nytt gjorde det dyrt att ta sig över Öresund. På senare år har en viss stabilisering i resandeströmmen ägt rum och ligger nu runt 25 miljoner gränskrossare om året.

De flesta av resorna över Öresund gäller numera korta nöjes- eller inköpsturer. Det finns skäl att tro, att Fabricius' nyss citerade ord om närhet och okändhet fortfarande kan ha sin relevans. Många danska storstadsbor har visserligen på senare år skaffat sig sommarbostäder i norra Skåne med dess för dem exotiska möjligheter till avskildhet och naturupplevelser. För majoriteten av skåningar inskränker sig kunskapen om Danmark ofta till vad man upplever i sundsstäderna eller på Louisiana. När det gäller andra typer av kontakter, t.ex. handelsförbindelser eller gemensamma projekt och arrangemang av olika slag, så kvarstår huvudintrycket att Öresund ännu långt ifrån överbyggats. Det betyder inte att det helt saknas organ för samarbete inom Öresundsregionen. På det kommunala planet finns sedan 1960-talet det s.k. Öresundsrådet och på det mellanstatliga pla-

net har Nordiska ministerrådet tagit initiativ till gränsregionala åtgärder. Det saknas förvisso inte arbetsuppgifter.

8.

Det har diskuterats mycket på senare år om öresundsgränsen på nytt håller på att förstärka sin karaktär av barriär eller om vi kan förvänta oss mer av integration i ett område som trots alla historiskt framvuxna olikheter dock har så oerhört mycket gemensamt. Det är inte så lätt att ge ett entydigt svar på frågan. I det nordiska samarbetets namn har som sagt gjorts mycket för att riva ned olika administrativa barriärer mellan de nordiska länderna. Det har också påståtts från olika håll, att det mest är frågan om mentala barriärer som nu tycks bromsa utvecklingen mot ytterligare integration.

Fullt så enkelt är problemet kanske ändå inte. Statsgränsernas barriäreffekter ökar i de flesta moderna samhällen, främst beroende på att centrum/periferirelationerna utvecklas så att fler och fler band binder periferierna till landets centrum. Kommunikationer, beslutsprocesser, nätverk byggs upp från centrum till periferi, däremot inte från periferi till periferi. Centrum/periferi-modellen är ännu tydligare i t.ex. de svenska gränszonerna mot Norge och Finland; vid Öresund motverkas trots allt en del av effekterna genom Köpenhamnsregionens befolkningsmässiga och ekonomiska tyngd.

En annan viktig omständighet är att Danmark och Sverige i vissa utrikespolitiska hänseenden kommit att intaga olika kurs. Danmarks anslutning till NATO och framför allt EG-anknytningen har ineburit en ökad intressegemenskap med kontinenten, något som Sverige delvis saknar motsvarighet till. Några oöverstig-

liga hinder för närvarande innebär emellertid inte denna olika anknytning. På sikt kan den emellertid komma att få en större betydelse, och barriäreffekten i Öresund kan på nytt tillta.

De yttre, strukturella förhållandena förefaller i ljuset av de senaste årens utveckling inte odelat gynnsamma för ett brobygge över Öresund, vare sig i en mera bokstavlig mening eller ifråga om ett fortsatt andligt brobyggande. Frågan är då, om det finns några speciella egenskaper hos den lokala befolkningen i de aktuella regionerna som kan tänkas verka i riktning mot fortsatt integration i Öresundsregionen.

9.

En sak man då kommer in på gäller frågan om Skåne trots den historiska utveckling vi här skisserat har en egenart, en egen identitet som fortfarande skiljer ut landsdelen både från Danmark och från resten av Sverige. Finns det i Skåne exempelvis grogrund för någon form av ny nationell eller etnisk väckelse på det sättet som skett i flera gamla nationalstater ute i Europa på senare år? Finns det förutsättningar för att det skall uppstå en skånsk separatism, på samma sätt som uppsplittrande tendenser kunnat iakttagas i Skottland, i Belgien, i Frankrike och i Spanien?

Den nyetniska väckelsen har framför allt vunnit gehör i regioner, där det finns en från folkmajoriteten eller centrum avvikande etnicitet och där befolkningen uppfattat sin region som på olika sätt missgynnad i relation till övriga delar av landet. Ett sådant här missnöje skiljer sig från andra former av regionala motsättningar genom att människorna, med rätt eller fel, tolkar sin utsatta position i etnis-

ka termer. Man upplever sig vara förtryckt i sin egenskap av etnisk grupp och tror därmed att lösningen på de egna problemen skall sökas genom att hävda den egna gruppens intressen. Den etniska identiteten »politiserar», som termen heter.

En blick ut över världen idag, i Europa såväl som i andra världsdelar, ger vid handen att många historiskt framvuxna stater hotas inifrån av etno-regionala konflikter. Det är just den etniska dimensionen som gör konflikterna så farliga, eftersom denna dimension tycks ha en betydande mobiliseringskapacitet. Det är ofta lättare att få till stånd en total mobilisering av folk efter etniska linjer än efter exempelvis klassmässiga, även om sammanfallande delningslinjer, t.ex. sociala eller religiösa, kan förstärka konflikten.

Det är alltså kopplingen till den etniska identifikationen som gör den här typen av regionala konflikter svårlösbar. Har man inte en sådan koppling är det lättare att lösa till exempel regionala motsättningar inom ett land, t.ex. sådana som finns mellan Syditalien och Norditalien.

10.

Men låt oss återvända till vårt skånska exempel. Skåne har som vi sett en egen historia, en egen regional identitet – och många skulle också säga ett från centrum avvikande språk eller åtminstone en tämligen markant avvikande dialekt. Men här har inte som på så många andra håll i världen uppstått någon separatism eller på etniska grunder uppbyggd missnöjesrörelse. Förklaringen ligger i det faktum, att Skåne är en så väl integrerad del av Sverige. Skåningar är integrerade i svensk politik, i svenskt näringsliv och i svenskt kulturliv. Det finns inga skäl att

påstå att Skåne blir föremål för någon särbehandling; de problem som finns av politisk, ekonomisk och social karaktär delar skåningarna med resten av landets befolkning. Det går alltså mycket väl att förena en skånsk identitet med en svensk och det finns inga egentliga förutsättningar för en konflikt mellan dessa båda identifikationer. Skåne kommer inte att bli ett nytt Baskien eller Korsika, så långt man nu kan bedöma.

Historiskt sett är alltså Skåne och dess befolkning ett intressant exempel på ett kollektivt nationalitetsskifte som vuxit fram långsamt och varit genomgripande. Resultatet beror som jag framhållit här på en kombination av faktorer, varav den medvetna försvenskningsspolitiken och den centralistiska svenska statsmodellen haft särskild betydelse plus det faktum att avståndet i språk och kultur från början varit relativt litet mellan skånskt och riks-svenskt.

Skåne har med andra ord en särställning som en region med historiska rötter i såväl dansk som svensk kultur och med en egenart som gränslandskap, välintegrerat i Sverige och med komplexa relationer till sitt förra moderland. Detta erbjuder en unik möjlighet – inte att fylla igen den forna vallgraven Öresund – men väl att överbrygga den genom att ta till vara hela regionens gemensamma intressen. Öresundsregionen är det tätast befolkade området i Norden med totalt ett par, tre miljoner invånare, och sundet är ett av världens mest trafikerade vatten. Gränsen i Öresund borde kunna avvecklas genom att man fortsätter att minska dess signifikans och utan att man skapar en ny barriär någon annanstans. Detta borde vara möjligt på sikt om bara rätta viljan finns. På få ställen i världen finns det så goda förutsättningar som just i Öresund.

Arkeologi och naturgas

Erfarenheter från Sydgasprojektet i Skåne

Av Anders Wihlborg

Riksantikvarieämbetet, UV-Syd, Åkergränden 8, 222 39 Lund

I denna artikel diskuteras de arkeologiska och antikvariska erfarenheterna i samband med utbyggnaden av ett naturgasnät genom västra delen av Skåne, det s.k. Sydgasprojektet.

Riksantikvarieämbetets undersökningsverksamhet UV har ett flertal regionkontor i Sverige. Ett av dessa finns sedan 1970 i Lund och kallas *UV-Syd*. Tio personer är anställda, varav sju är arkeologer. Det gemensamma målet är att handlägga och utföra arkeologiska undersökningar vid exploateringar i Skåne och Blekinge.

Under 1970-talets första hälft låg tyngdpunkten i UV-Syds verksamhet på landsbygden och det som undersöktes var framförallt förhistoriska boplatser och gravar.¹ Under 70-talets senare del kom stadsarkeologin alltmer i centrum.² Flera faktorer bidrog därtill, inte minst »Projektet Medeltidsstaden», vars inventeringsrapporter visade att alltför mycket oersättligt källmaterial redan hade schaktats bort vid s.k. saneringar av stadskärnorna under 1950- och 1960-talen. Under 80-talet har en stor del av verksamheten sammanfallit med utbyggnaden av ett naturgasnät i västra Skåne.

Sydgasprojektet, ett pionjärprojekt för naturgas i Sverige

Grunden för det skånska naturgasprojektet *Sydgas I* är ett avtal med Danmark

från 1980 om import av naturgas. Gasen kommer från de danska källorna i Nordsjön och transporteras genom det danska naturgasnätet fram till Dragör vid Öre-

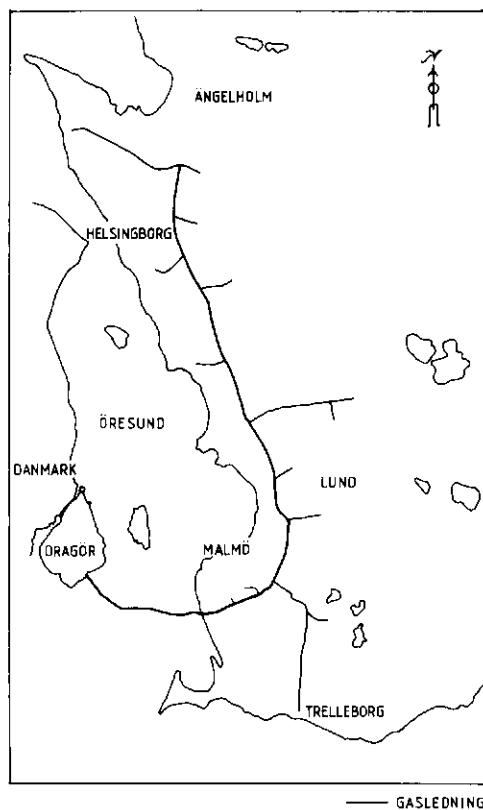

Fig. 1. Kartan visar ledningsnätet för Sydgas I.

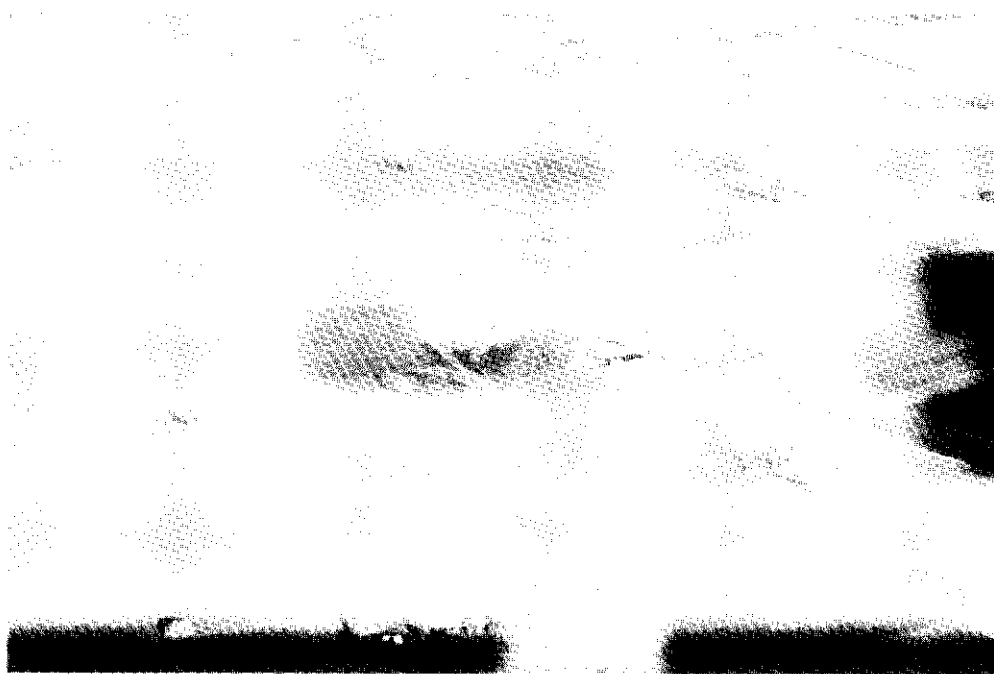

Fig. 2. Det skånska kulturlandskapet präglas av den agrara expansionen under 1800- och 1900-talen. (Foto: Anders Wihlborg.)

sund. Där övertas naturgasen av Sverige genom en ca 19 km lång sjöledning till Klagshamn söder om Malmö.

Ledningsnätet på land består dels av en stamledning dels av ett tiotal grenledningar. Stamledningen går från Klagshamn till Hasslarp, nordost om Helsingborg. Ledningen är 87 km lång och rörens diameter är 60 cm. Flertalet västskånska kommuner ansluts till nätet genom grenledningarna, som har en sammanlagd längd av 98 km (Fig. 1). Rördiametern varierar mellan 10 och 30 cm. Samtliga ledningar grävs ner och läggs på ca 1,5 meters djup. Större delen av anläggningsarbetena utfördes under 1984 och i juli 1985 introduceras Nordsjögasen i Skåne.³

Det västskånska kulturlandskapet

Dagens öppna skånska landskap är en produkt av jordbrukets mekanisering och

industrialisering (Fig. 2). Fram till sekelskiftet 1800 hade det agrara landskapet utvecklats i en relativt långsam och jämn takt. Den radikala förändringen inleddes med skiftena under tidigt 1800-tal. Då splittrades byarna och gårdarna flyttades ut till sina nuvarande platser. För att öka åkermarken inleddes stora diknings- och dräneringsprojekt. Arbetena, som kulminerade på 1880-talet, fick till följd att landet torrlades, mossar försvann, sjöar sänktes, bäckar rätades ut och kulverterades.⁴

Att den agrara expansionen även hade förödande konsekvenser för det skånska fornlämningsbeståndet framgår redan vid en ytlig genomgång av 1600- och 1700-talens lantmäteriaakter. Bortodlingen fick till följd att merparten av *de skånska fornlämningarna ligger dolda under matjorden i våra åkrar*, där de sakta men säkert håller på att plöjas sönder.⁵

Sydgas I och det dolda kulturlandskapet

Vid projektering av den här typen av ledningsnät som ohämmat skär genom landskapet arbetar man redan på ett tidigt stadium med s.k. hinderanalys. Det innebär att inskränkningar i rörelsefriheten, som kan uppstå genom t.ex. naturvårdslagens och fornminneslagens bestämmelser, inventeras. På det viset kan olika intresscområden vägas mot varandra innan ledningssträckan slutgiltigt fixeras i terrängen.

Sydgas I, som är nära 190 km lång, placerades så att inga kända fornlämningar berördes. Men som tidigare nämnts är merparten av västra Skånes fornlämningar okända eftersom de ligger i odlad mark utan synligt märke ovan jord. Kontakter togs därför på ett tidigt stadium (1981) mellan Sydgas och de antikvariska myndigheterna. Vid dessa möten klargjordes det att alla arkeologiska utgrävningar måste vara avslutade före byggstarten som var planerad till våren 1984. Av kostnadsskäl kunde inga arbetsstopp tolereras när ledningsarbetena väl påbörjats. Förutsättningarna var alltså givna. Nu gällde det att lokalisera och undersöka de dolda fornlämningar som berördes av ledningarna. En arbetsmodell som med framgång använts av danska arkeologer i samma situation valdes.⁶ Den innebar att arbetena utfördes enligt en 3-stegsmodell med *inventering*, *provundersökning* och *slutundersökning* som skilda etappmål.

Inventering, steg 1

Den traditionella fornminnesinventeringen påbörjades i Syerige 1938 och den första genomgången av Sverige var klar 1977. Arbetet bedrevs i samarbete med statens lantmäteriverk och var intimt knutet till framställningen av den eko-

nomiska kartan i skala 1:10 000. Förstängsinventeringen var likformigt upplagd och utfördes genom en systematisk fältrekognoscering. Den var starkt objektbetonad och innebar i realiteten att landets synliga gravar karterades och förtecknades.⁷ I Malmöhus län upptar fornlämningsregistret bara 1600 fornlämningar, en siffra som uppnås i en eller ett par socknar i ett mellansvenskt län. Fullåkersbygden kräver således en helt annan inriktning och metodik än den, som den traditionella fornminnesinventeringen kan erbjuda.

Mot den bakgrunden valde UV-Syd att dela upp inventeringen av Sydgas I i två moment bestående dels av en *arkiv- och kartstudie*, dels av en *rekognoscering i fält*. Tyngdpunkten i arbetet lades på det första momentet.

Förutom geologiska, ekonomiska och Sydgasprojektets kartor utnyttjades även två karteringar som är unika för Skåne. Den ena är den skånska rekognosceringskartan från 1812, 1815–20 som förvaras på Krigsarkivet i Stockholm. Kartan, som framställdes i orostider för militära ändamål, ger en god bild av hur landskapet såg ut före den agrara expansionen.⁸ Den andra är Arrhenius' fosfatkarta från år 1934. Vid den karteringen analyserades matjordens varierande fosfathalter och det primära syftet var att utröna de skånska åkrarnas lämplighet för sockerbetsodling. Att kartan är intressant även ur arkeologisk synvinkel, beror på att höga fosfatkoncentrationer kan indikera förhistoriska boplatser och medeltida byar.⁹

Allt insamlat kartmaterial omfotograferades till en enhetlig skala och information om natur- och kulturlandskapets utseende under tidigt 1800-tal ritades över på en *arkeologisk grundkarta* tillsammans med uppgifter om jordmån, förhöjda fos-

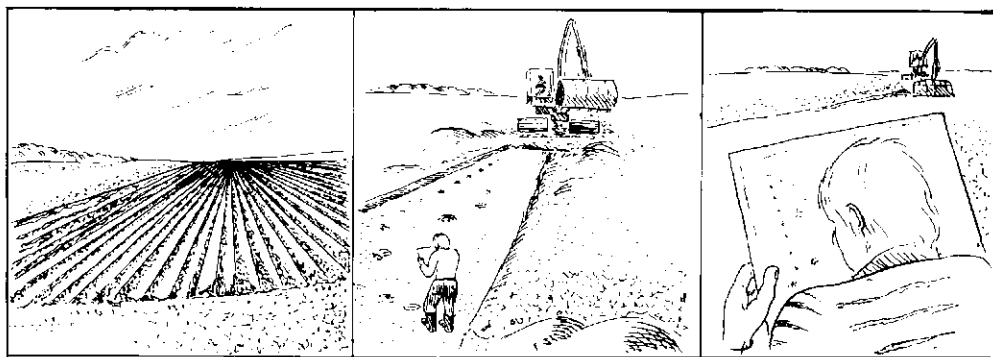

Fig. 3. Exempel på en provundersökning i fullakersbygd. (Teckning: Monica Centerwall.)

fater och kända fornlämningar. En historiker kontrollerade också ledningssträckans eventuella beröring med den medeltida agrara byggelsen. Fältrekognosceringen utfördes under kärva yttre förhållanden. Därför var möjligheten att genom lösfynd kunna konstatera fornlämningar starkt begränsad. Arbetet koncentrerades därför på att utifrån grundkartan försöka göra bedömningar av den där samlade informationen. Resultatet blev att 88 punkter utefter stamledningen och 86 punkter längs grenledningarna mot bakgrund av skilda *kriterier* ansågs ha varit lämpliga områden för bosättning och begravning.

Provundersökning, steg 2

Målsättningen med arbetet var dels att undersöka om det fanns några fornlämningar på de vid inventeringen föreslagna punkterna, dels att bestämma deras omfattning och struktur. Erfarenheten har visat att den enda realistiska metoden att med någon större säkerhet kunna påvisa under mark dolda fornlämningar är genom *matjordsavbaningar*. Arbetet utfördes därför med hjälp av en grävmaskin utrustad med en ca 2 meter bred släntskopa (Fig. 3). Fördelen med denna maskin

är dels att den är effektiv, dels att den är skonsam mot de fornlämningar som påträffas. Stamledningen, som ligger i nord-sydlig riktning, provgrävdes i sin helhet under några veckor hösten 1982. Två arbetslag, vardera bestående av en arkeolog och en grävmaskin, arbetade parallellt med var sin del av ledningen. Antalet sökschakt och deras utsträckning varierade beroende på områdenas topografiska och geologiska förutsättningar. Avsökning utfördes också med metalldetektor. Grenledningarna provundersöktes vid skilda tillfällen under 1983 och 1984. Sammanlagt grävdes ca 28.000 löpmeter provschakt och den använda grävmaskinstiden var ca 1000 timmar.

Resultat och utvärdering av steg 1 och steg 2

Vid inventeringen hade 174 områden längs stamledningen och grenledningarna ansetts lämpliga att provundersöka. När sökschakten grävdes och matjorden skalades av, kunde indikationer på mänskliga aktiviteter konstateras på 62 av de föreslagna punkterna. Spåren utgjordes av mörkfärgade gropar i olika storlekar, vilka avtecknade sig mot den gula sterila sanden eller leran. Boplatserna varierade

i omfattning från enkla med enstaka här-
dar till mer komplexa med tätliggande
anläggningar i form av grophus, långhus,
härdar och gropar. På vissa platser fanns
även fragmentariska rester av kulturla-
ger. Sten-, brons-, järnålder och även
medeltid var representerade i materialet.

Kunskapen om den förhistoriska be-
byggelsens utbredning i Skåne härstam-
mar i första hand från fornlämningsregi-
stret, där huvudsakligen de synliga forn-
lämningarna dvs. gravarna finns registre-
rade. Lösfynd, boplatser och flatmarks-
gravar, vilka påträffas vid jordbruksarbete
och vid matjordsavbaningar i samband
med exploateringar, kompletterar bilden.
Väg- och villabyggnation men också ar-
keologiska forskningsprojekt kan således
få vissa områden att framstå som fyndtäta
medan andra perifert liggande områden
kan verka fyndtomma. Ledningsnätet till
Sydgas I, som passerar både fyndrika och
fyndfattiga områden, erbjuder ett unikt
tillfälle att jämföra om den bild de synliga
fornlämningarna ger av västra Skåne
överensstämmer med förekomsten av
dolda fornlämningar. Samtliga invente-
ringar och provundersökningar utfördes
med en enhetlig metodik och på ett lik-
formigt sätt så resultaten bör vara jämför-
bara. De provundersökta områdena för-
delar sig jämnt längs de olika lednings-
sträckorna. Avstånden kan variera mel-
lan 200 och 2000 meter, men i genomsnitt
grävdes sökschakten med ca 600 meters
mellanrum.

Vid en utvärdering av resultaten från
Sydgas I framgår det att på drygt var tred-
je (36 %) av de föreslagna punkterna på-
träffades boplatser. En uppdelning av
materialet enligt fornlämningsregistret i
arkeologiskt kända områden och områ-
den som saknar fornlämningar visar, att i
första fallet kunde boplatser konstateras

på varannan punkt medan i det senare
fallet endast var tionde punkt visade sig
innehålla en fornlämning. Strukturen på
dessa var ofta svår att få grepp om, möjli-
gen beroende på att nedslagen varit av
mer tillfällig natur.

Vid inventeringen av Sydgas I analyse-
rades varje föreslaget område enligt föl-
jande kriterier: geologiska förutsättning-
ar, topografi, närhet till vatten, förekom-
sten av förhöjda fosfatvärden, närhet till
kända fornlämningar och förekomsten av
slagen flinta. En sammanställning av re-
sultaten över de enskilda kriterierna ger
ett genomsnittligt utfall på ca 40 %. Flest
boplatser påträffades genom kriteriet
närhet till kända fornlämningar med ett
utfall på 56 %. Ärdå sannolikheten stör-
re att det döljer sig en boplatz om flera av
de analyserade kriterierna kan påvisas in-
om ett område? Att döma av resultaten
från Sydgas I måste frågan besvaras ja-
kande eftersom utfallet vid 1 kriterium
blev 5 %, vid 2 kriterier blev 31 %, vid
3 kriterier blev 38 % och vid 4 kriterier
blev 57 %. Det hela kan visserligen be-
traktas som en lek med siffror, men det
går inte att bortse ifrån att det finns en
tendens i materialet (Fig. 4).

Sammanfattningsvis kan konstateras
att den använda metoden fungerat till-
fredsställande när det gäller att komma åt
under mark dolda boplatser. Gravarna är
emellertid svårare att lokalisera. Någon
riktigt tillförlitlig metod finns inte annat
än att jämföra med kända fornlämningar
eller göra topografiska bedömningar av
misstänkta platser.

Det bör slutligen framhållas att fältin-
venteringarna och provundersökningarna
för Sydgas I utfördes under stor tidspress
och utan möjlighet att välja rätt årstid för
dylikt arbete.

RESULTAT EFTER INVENTERING (STEG 1) OCH PROVUNDERSÖKNING
(STEG 2) LÄNGS SYDGAS I (VÄSTRA SKÅNE)

FÖRESLAGNA PUNKTER OCH PÅTRÄFFADE BOPLATSER

	antal punkter vid steg 1	antal bo- platser vid steg 2	%	antal punk- ter vid steg 1 INOM ARKEOLOGISKT KÄNDA OMRÅDEN	antal bo- platser vid steg 2	%	antal punk- ter vid steg 1 INOM ARKEOLOGISKT OKÄNDA OMRÅDEN	antal bo- platser vid steg 2	%
STAMLEDNING	88	32	36%	52	27	52%	36	5	14%
GRÄNLEDNINGAR	86	30	35%	62	28	45%	24	2	8%
Summa S, G	174	62	36%	114	55	48%	60	7	12%

FÖRESLAGNA PUNKTER OCH ANALYSERADE KRITERIER

GEOLOGISKA FÖRUTSÄTTNINGAR

	antal punkter vid steg 1 SAND	antal bo- platser vid steg 2	%	antal punkter vid steg 2 LERA	antal bo- platser vid steg 2	%	antalet boplatser vid steg 2 TOTALT	antalet boplatser i SAND	%	antalet boplatser i LERA	%
STAMLEDNING	47	19	42%	41	13	31%	32	19	59%	13	41%
GRÄNLEDNINGAR	37	16	43%	49	14	29%	30	16	53%	14	47%
Summa S, G	84	35	42%	90	27	30%	62	35	57%	27	43%

TOPOGRAFI, sluttningar, förhöjningar och platåer var kriterier

NÄRHET TILL VATTEN

	antal punkter vid steg 1	antal bo- platser vid steg 2	%	antal punkter vid steg 1	antal bo- platser vid steg 2	%
STAMLEDNING	51	21	41%	45	19	42%
GRÄNLEDNINGAR	61	19	31%	46	21	46%
Summa S, G	112	40	36%	91	40	44%

FÖREKOMSTEN AV OCH NÄRHETEN TILL
FÖRHÖJDA FOSFATVÄRDEN

NÄRHET TILL KÄNDA FORNLÖSNINGAR

	antal punkter vid steg 1	antal bo- platser vid steg 2	%	antal punkter vid steg 1	antal bo- platser vid steg 2	%
STAMLEDNING	18	8	44%	11	4	36%
GRÄNLEDNINGAR	32	20	63%	7	2	29%
Summa S, G	50	28	56%	18	6	33%

FÖREKOMSTEN AV SLAGEN FLINTA

KOMBINATIONER AV DE ANALYSERADE KRITERIERNA

STAMLEDNING				GRÄNLEDNINGAR			STAMLEDNING, GRÄNLEDNINGAR		
	antal punkter vid steg 1	antal boplatser vid steg 2	%	antal punkter vid steg 1	antal boplatser vid steg 2	%	antal punkter vid steg 1	antal boplatser vid steg 2	%
sand/lera + 1	8	0		11	1	9%	19	1	5%
sand/lera + 2	40	14	35%	32	8	25%	72	22	31%
sand/lera + 3	33	15	46%	29	12	41%	62	27	38%
sand/lera + 4	7	3	43%	14	9	64%	21	12	57%

Fig. 4. Sammanställning av resultaten från inventeringen och provundersökningen längs Sydgas I.

Slutundersökning, steg 3

Bakgrund

Skånes bebyggelsehistoria sträcker sig 10–15.000 år tillbaka i tiden. Under det äldsta skedet levde befolkningen som jägare och samlare. Ca 4.000 år f.Kr. ligger

basboplatserna vid kusten medan inlandet utnyttjas säsongsmässigt. Genom kontaktnät och utbytesrelationer med bondekulturer i Centraleuropa introduceras sädesodling och djurhållning.¹⁰ Därmed påbörjas också kolonisationen av landskapet.

Att döma av megalitgravarnas utbredning sker expansionen vid kusten och längs åarna, områden med stor ekologisk variation, där ett flertal resurser kunde utnyttjas samtidigt. Jordmånen präglas dessutom av lätta jordarter, vilket var en förutsättning för den tidens enkla hackbruk.

Gravhögarna från bronsåldern visar att huvudbygden är desamma och att landskapet blivit öppnare. Den kalkrika moränleran är gynnsam för odling och boskapsskötsel, men under järnåldern och medeltiden sker en expansion på den magrare skiffer- och urbergsmoränen i inlandet (Fig. 5).

Med ledningsgator som varierar med mellan 15 och 25 meters bredd, berör Sydgas I ca 3,5 miljoner m² av den skånska åkerjorden. Ledningarna skär rätt igenom bebyggelselämningar som avsatts under årtusenden. Spår som representerar olika hydder och skilda samhällsformer. Enligt fornminneslagen skall exploatören bekosta erforderliga arkeologiska undersökningar. Men hur skall det vetenskapliga urvalet göras vid ingrepp av den här typen som berör hela landsdelar och dess historia?

Med den av UV-Syd använda lokaliseringsmetoden, som dock ej får anses vara heltäckande, kunde 32 boplatlämningar påvisas längs stamledningen utanför Malmö kommun. I samråd med länsstyrelsen utarbetades år 1983 ett program för de arkeologiska utgrävningarna. 4 boplatlämningar från skilda tidsåldrar skulle undersökas på hela exploateringsytan (25 meters bredd), medan mindre schaktningar skulle ske på 22 områden. Målsättningen var tvåfaldig. Dels skulle man studera fornlämningarnas bevaringsgrad och fosfatkarteringens användbarhet, dels undersöka t.ex. bebyggelsemönster, nä-

ringsfång och resursutnyttjande. Insamlandet av osteologiskt och paleobotaniskt material skulle prioriteras.

Ett motsvarande program med skilda ambitionsnivåer utarbetades under 1984 för de boplatlämningar som påträffats längs grenledningarna.

Undersökningsmetod

Som tidigare nämnts består boplatlämningarna i den skånska fullåkersbygden av mörkfärgade gropar i olika storlekar. Kulturlager förekommer mer sällan, sannolikt beroende på den tilltagande djupplöjningen.

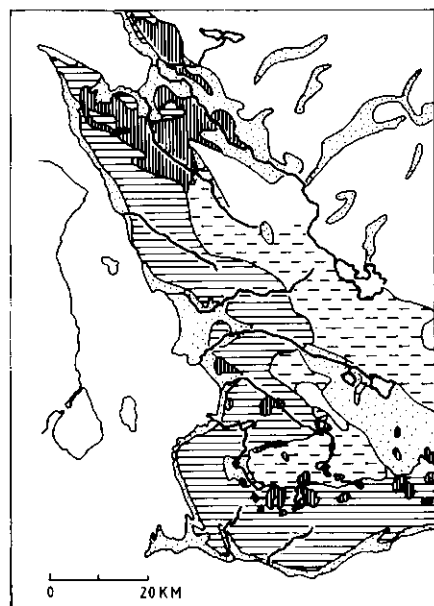
Med hjälp av en större grävmaskin skalas den omrörda matjorden av så att de underliggande anläggningarna blir synliga. Ett inmätt koordinatsystem läggs ut. Därefter karteras alla gropar, hårdar, stolphål etc. Allt ritas i skala på ett rutat millimeterpapper. Stolphålen bildar regelbundna mönster, som avslöjar husens storlek, uppbyggnad och inbördes läge (Fig. 6). Jorden i anläggningarna sällas och keramikskärvor, djurben, kolbitar m.m. registreras och mäts in (Fig. 7). Med hjälp av ett nivelleringsinstrument karteras (avvägs) även anläggningarna och fynden i höjdlädd.

Utgrävningen är bara en del i en lång process som en arkeolog deltar i. Den är emellertid viktig på grund av att *utgrävningen leder till att fornlämningen förstås*. Det som inte observeras kan inte gottgöras i efterhand.

Stamledningen 1983

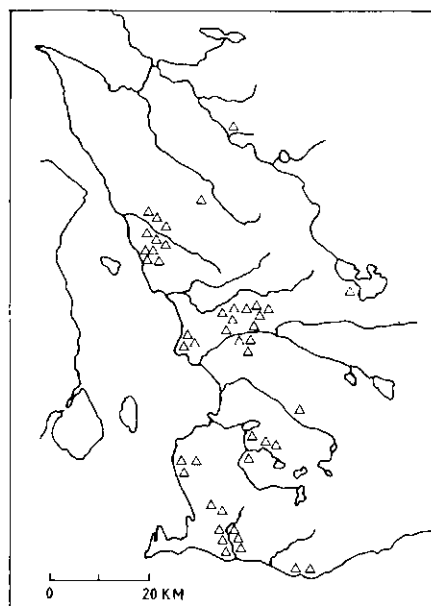
På grund av att hela Sydgasprojektets idé ifrågasattes kunde inte de arkeologiska undersökningarna påbörjas förrän en bit in i juni månad. Under större delen av

Jordarter

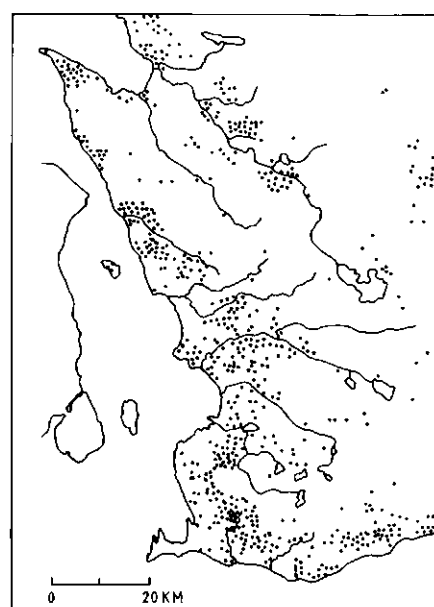
GRUS O SAND	SKIFFER O URBERGSMORÄN
MORÄN LERA	URBERGSMORÄN
STYV SJÖLERA	VATTENDRAG

Stenålder

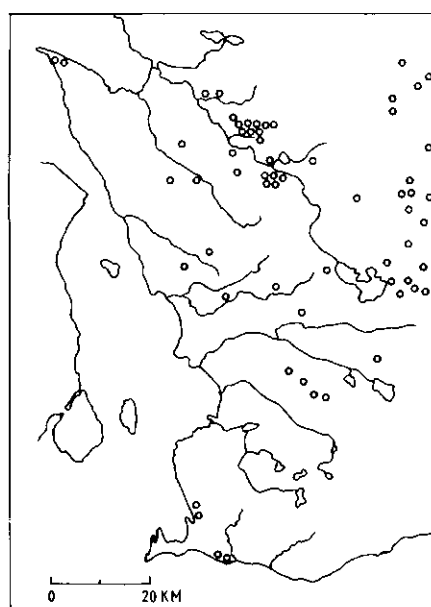
△ MEGALITGRAV (DOS ELLER GÅNGGRIFT)

Bronsålder

• GRAVHÖG

Järnålder

○ GRAVFALT

Fig. 5. Kartorna visar jordmänen och de synliga fornlämningarnas utbredning i västra Skåne.

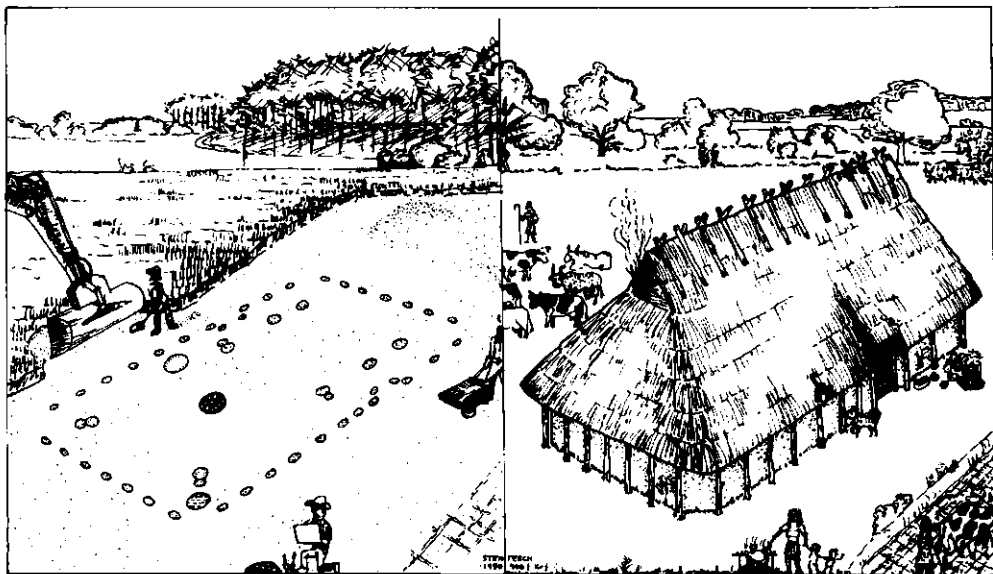

Fig. 6. T.v. vid avschaktningen framträder stolphälen till ett långhus från bronsåldern. T.h. ett förslag hur det kan ha sett ut. (Teckning: Sten Tesch.)

sommaren pågick dessutom en animerad diskussion om arbetets uppläggning och dess kostnader.¹¹ Fältarbetena avslutades i november. Enligt det uppgjorda programmet utnyttjades 70 % av tiden till att undersöka fyra större boplatser från skilda tidsperioder:

STÄVIE, stenålder

Grävningsplatsen var belägen strax söder om Kävlingeån. Sedan 70-talets början har exploateringsundersökningar utförts i området i samband med grustäkter, vilka bland annat berört en stenåldersboplats, ett järnåldersgravfält och en vikingatida-tidigmedeltida by.¹²

Genom fynd av Store Valby-keramik (MN V) intar Stävie en central plats i diskussionen om de mellanecolitisiska kulturrelationerna i Skåne, dvs. förhållandet mellan trattbägar-, gropkeramisk- och stridsyxekultur.¹³

FJELIE, bronsålder

Koncentrationerna av bronsåldershögar i Skåne tyder på att de representerar avgränsade territorier eller hövdingadömen. Bronsålderns bosättningsmönster har också ansetts avspegla ett hierarkiskt system.¹⁴

Fjeliiebopplatsen är belägen på en höjdpå platå strax väster om Fjeli medeltida by. Åt söder och norr förekommer låglänta områden som förr utgjort våtmarker. Två gravhögar från bronsåldern ligger nordväst om bopplatsen.

VÄSTRA KARABY, järnålder

Vissa forskare har hävdat att det funnits en skillnad i bebyggelsemönstret mellan västra och östra Danmark inklusive Skåne. I väster ett bebyggelsemönster dominerat av landsbyar med långhus och grophus med samhörighet längs Nordsjökus-ten. I öster däremot en bebyggelse enbart

Fig. 7. Jorden i gropar, härdar och stolphål sållas och fynden registreras. (Foto: Per Lindström.)

bestående av grophus precis som i det nordslaviska området. Andra har emellertid menat att skillnaden är ett källkritiskt problem som hör samman med bortodlingen i fullåkersbygden.¹⁵

Den undersökta boplatsen ligger på en

svag förhöjning, en knapp kilometer väster om Västra Karaby medeltida by. Platsen omges av låglänta partier vilka antyder våtängar och sankmarker under förhistorisk tid (Fig. 8, 9).

Fig. 8. På Västra Karaby-boplatsen påträffades ett vikingatida vagnshjul i en brunn. (Foto: Lasse Wallin.)

ÖNNERUP, medeltid

Historiker, kulturgeografer och arkeologer har under senare år arbetat intensivt med problemen kring den reglerade byns uppkomst vid övergången vikingatid – tidig medeltid. Huvudfrågan har varit bebyggelsekontinuitet eller bebyggelseförändringar i form av omflyttningar.¹⁶ Förändringar inom byarna under medeltiden, deras förhållande till andra byar och framförallt till stadssamhällena är andra viktiga frågor.

Önnerups by, som ligger ca 6 kilometer väster om den tidigmedeltida staden Lund, finns omnämnd i ett testamente från 1200-talet. De äldsta kartorna från 1700-talet visar att bebyggelsen grupperar sig i två rader på ömse sidor om en öppen plats. Topografiskt begränsas den

gamla byplatsen till en svag höjdrygg som sluttar mot ett sankare område i norr.

På ytterligare 22 boplatslämningar gjordes mindre undersökningar för att bestämma deras struktur, utbredning och ålder. 30 % av den totala utgrävningstiden användes till detta.

Grenledningarna 1984

I april inledde Sydgas byggnationen av stamledningen och grenledningarna. Arbetsena utfördes från norr till söder efter ett noggrant upplagt tidsschema. De arkeologiska utgrävningarna fick därför bedrivas under stor tidspress. Dessutom tillkom nya grenledningarna efterhand, vilka Sydgas ville få prov- och slutundersökta. Det med länsstyrelsen utarbetade undersökningsprogrammet fick om disponeras och kompletteras efterhand som nya gaskunder tillkom. Därför pågick också utgrävningarna längs grenledningarna under större delen av säsongen.

Liksom året innan bedrevs arbetena med skilda ambitionsnivåer. 75 % av tiden användes för att undersöka 7 boplatslämningar på hela exploateringsytan (15 meters bredd). På 14 platser gjordes endast begränsade schaktningar i första hand för att få jämförelsematerial.

Resultat och utvärdering av steg 3

Arkeologins målsättning är bland annat att så mångsidigt som möjligt beskriva och rekonstruera äldre samhällsformer. För att uppnå detta krävs kunskaper och källmaterial. Den arkeologiska utgrävningen är således en del i en pågående forskningsprocess, som syftar till att skapa ny kunskap. Utgrävningar måste mot den bakgrunden vara probleminriktade och utgå från uppställda målsättningar.

Fig. 9. Flygarkeologi i Västra Karaby: De vikingatida grophusen (ca 3x2 m) syns både på den avschaktade vtan och i den omgivande säden, som cropmarks. (Foto: Lasse Wallin.)

Hur man lyckas beror på den enskilde forskarens kunskaper och förmåga att tolka ett ofta fragmentariskt källmaterial.

I en fullåkersbygd, som den i västra Skåne, måste den källkritiska aspekten vara i centrum eftersom bevarandegraden påverkar resultatet. Ett slående exempel är den ovan anförda diskussionen om olika bebyggelsemönster i västra och östra Danmark under yngre järnålder. Sydgasgrävningarna visar att det inte finns någon skillnad och att problemet hör samman med bortodlingen dvs. om stolphålen till långhusen är bortplöjda eller inte.

Slutundersökningarna för Sydgas I genomfördes utifrån gemensamma målsättningar och på ett likformigt sätt för att underlätta jämförelser. Grävningarna visade sig dock bli betydligt mer kompli-

cerade än vad man kunde förutse vid provundersökningarna. Många platser hade utnyttjats under flertalet förhistoriska perioder, vilket försvårade möjligheterna att urskilja samtida bebyggelseenheter och aktivitetsområden. En liknande effekt fick de begränsade schaktbredderna (15 och 25 m), vilket emellertid hade förutsetts.

Att det även kan förekomma lättolka- de fornlämningar visar en undersökning vid Skabersjö strax intill Segeå. Där påträffades resterna av en vikingatida stormansgård bestående av grophus och s.k. Trelleborgshus dvs. långhus med svängda långsidor (Fig. 10). Stolphålen var bitvis så hårt nerplöjda att en misslyckad avschaktning hade fått långhusen att försvinna. Om gården skall sättas i samband med *-husa*-namnet *Skabersjö* (Skaprusa

Fig. 10. Rännorna och stolphålen är resterna av vikingatida långhus (ca 30×8 m) s.k. Trelleborgshus, vilka påträffades vid *Skabersjö*. (Foto: Anders Wihlborg.)

1354) är emellertid en omöjlig fråga att besvara.

Vid slutundersökningarna för Sydgas I använde UV-Syd ca 20.000 arkeologtimmar för att undersöka ca 11.000 anläggningar av skilda slag. 46 boplatslämningar berördes med varierande arbetsinsatser och skiftande resultat (Fig. 11). Den sammanlagda utgrävningsytan var ca 100.000 m², vilket kan motsvara ytan på en boplat, t.ex. den som undersöktes i Västra Karaby.

Trots den stora arbetsinsatsen berör således de s.k. slutundersökningarna endast en mycket begränsad del av boplatsernas totala yta (fig. 12) uppskattningsvis 5–10 %. Det är därför svårt att bedöma materialets representativitet för varje enskild boplat.

Har vi mot den bakgrunden lyckats leva upp till målsättningarna? Frågan är omöjlig att besvara i dagens läge. Källmaterial av den här typen är svåråtkomligt och kräver uppsorteringar, sammanställningar, analyser och jämförelser innan något resultat kan föreligga.¹⁷

Var uppläggnen av slutundersökningarna den rätta? Det är svårt att bedöma eftersom övergripande kunskapsöversikter saknas. Det är bara att beklaga att förhistoriska och medeltida lämningar på landsbygden inte sammanställts och utvärderats som medeltidsstäderna genom projektet Medeltidsstaden.

Av de sammanlagda resurserna för Sydgas I användes ca 25 % till att undersöka resterna av den medeltida byn Önerup. Det är den enda större utgrävningen av en by som utförts i närheten av den relativt välundersökta staden Lund, trots att cirka 95 % av befolkningen på den tiden bodde på landsbygden.

Sammanfattning

Byggandet av ledningsnätet för Sydgas I är sannolikt det största enskilda projektet i sin art hittills i Skåne. Ytmässigt berör det ca 3–4 millioner m². Arbetet genomfördes efter en detaljerad tidsplan till vilken de arkeologiska undersökningarna fick anpassas. För första gången i samband med en större exploatering gavs det möjlighet att på ett systematiskt sätt arbeta fram en inventeringsmetod för att komma åt det dolda kulturlandskapet. Resultaten kan ytterligare förbättras i framtiden om fältinventeringarna utförs under mer gynnsamma yttre förhållanden.

Slutundersökningarna, vilka endast berörde en begränsad del av boplatsernas totala yta, genomfördes med skilda ambitionsnivåer. Med noggrann planering och organisering av arbetena kunde de beräknade kostnaderna sänkas betydligt.

Ett stort och viktigt material har grävs fram. Det belyser bland annat omstruktureringar av agrarsamhället under järnålder och medeltid. En utvärdering är önskvärd, men kräver också stora och

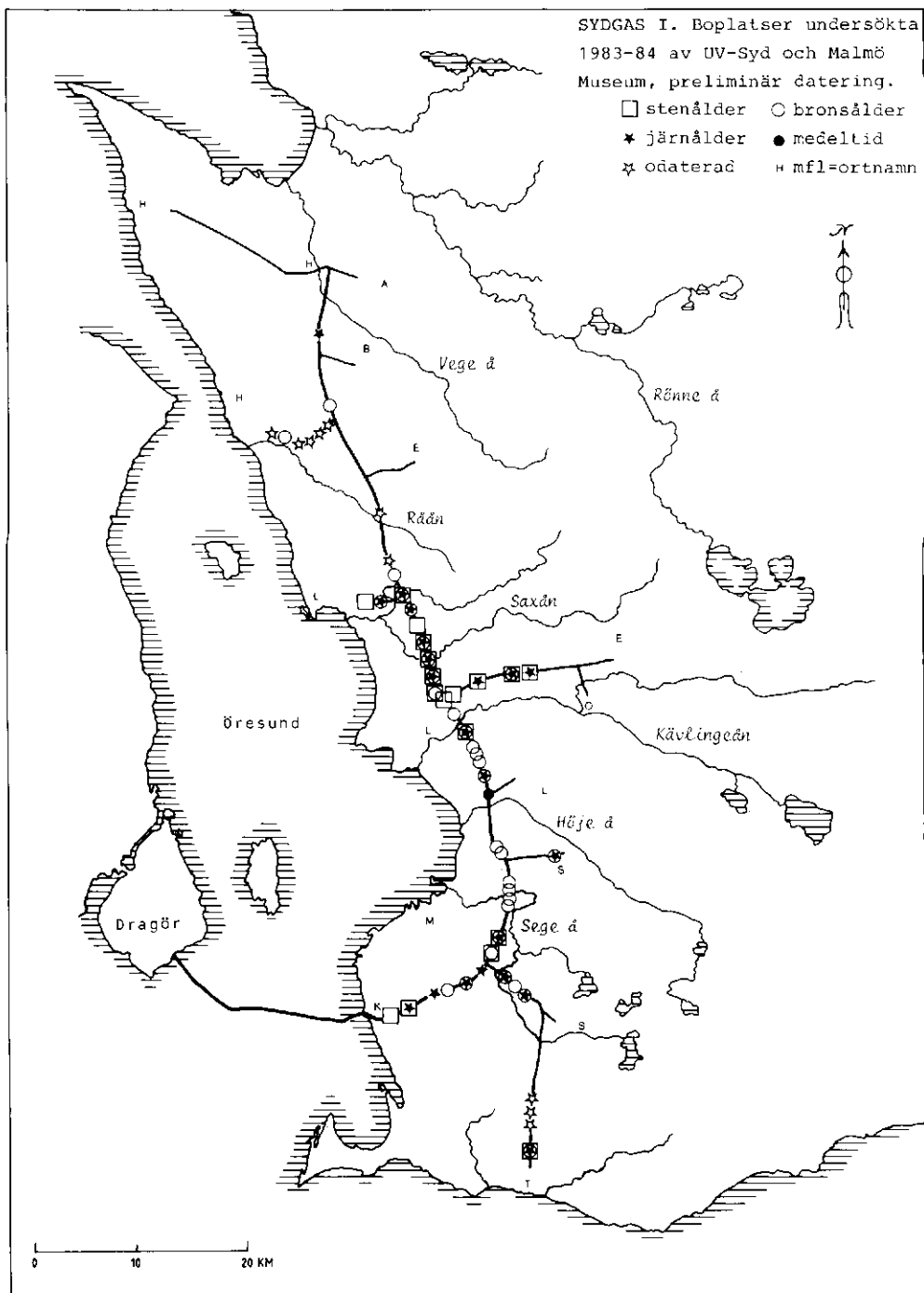

Fig. 11. Kartan visar boplatsslämnings undersökta 1983-84 av UV-Syd och Malmö Museum.

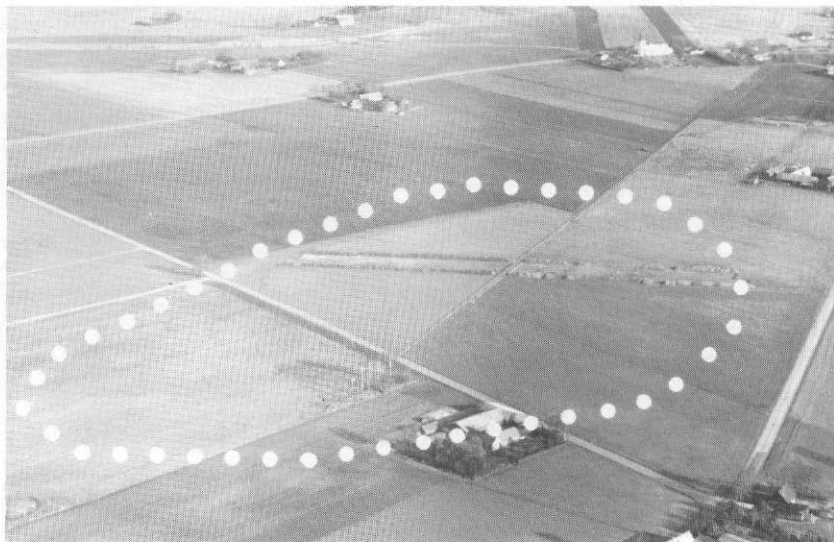

Fig. 12. Bilden visar den avschaktade, undersökta ytan och med punktmarkering boplatsens uppskattade utbredning. (Foto: Anders Wihlborg.)

sammanhängande arbetsinsatser av en UV-personal vars arbetstid under större delen av året styrs av uppdragsgivarnas ryckiga planering.

Avslutningsvis kan konstateras att bevarandefrågan när det gäller det dolda

och sönderplöjda kulturlandskapet inte prioriteras lika högt som kulturlager i medeltida städer.¹⁸ Beror även det på att kunskapsöversikter för landsbygden saknas?

Noter

¹ Se t.ex. Ale 1973/2–3, 1974/3.

² Se t.ex. Ale 1975/2, 1971/1, 1980/4.

³ Sydgasprojektet, ett pionjärprojekt i Sverige. Folder utgiven av Sydgas AB, Malmö.

⁴ Skånes Hembygdsförenings Årsbok 1982.

Möller, Jens. Dikning i Skåne. Ale 1984/2.

⁵ Widholm, Dag. Fornlämningar i fullåkersbygd. Riksantikvarieämbetets Årsbok 1976.

⁶ Andersen, B. m.fl. Ikke bare gas. Arbejdsmarken 1984.

⁷ Hyenstrand, Åke. Fornminnesinventering, kulturmynesvård och arkeologisk samhällsforskning. Fornvännen 1978/2.

⁸ Lewan, Nils. Om skånska rekognosceringskartan. Ale 1982/1. Bergendorff, C. Emanuelson, U. Skånes natur vid 1800-talets början – en växtekologisk utvärdering av den skånska rekognosceringskartan. Ale 1983/4.

⁹ Se Medeltidsarkeologiska föreningens tidskrift, Meta 1981/3–4, 1982/2.

¹⁰ Jennbert, Kristina, 1984. Den produktiva gåvan. Tradition och innovation i Sydskandinavien för om-

kring 5.300 år sedan. Acta Archaeologica Lundensia, series in 4° N° 16.

¹¹ Björnstad, Margareta. Vad kostar undersökningarna för Sydgas? Kulturmynesvård 1984/2.

¹² Larsson, Lars. Vikingatida vagnskorgar. Ale 1981/4.

¹³ Larsson, Lars. Stenålder i hägn och ram. Ale 1984/1.

¹⁴ Se t.ex. Struktur och förändring i bronsålderns samhälle. Rapport från det tredje nordiska symposiet för bronsåldersforskning i Lund, 23–25 april 1982. University of Lund, Institute of Archaeology (Luhm) report series nr 17.

¹⁵ Se diskussionen i Meta 1982/2 och 4.

¹⁶ Se t.ex. Medeltidens agrara bebyggelseutveckling. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1981/2.

¹⁷ En preliminär och populär redovisning av utgrävningarna längs Sydgas I har utgivits som Nr 6 i Riksantikvarieämbetet UV-Syd's skriftserie med titeln, *Arkeologi och Naturgas i Skåne*.

¹⁸ Björking, Sven-Erik m.fl. Bygga på kulturlager. Bygghörsningsrådet Rapport R 79, 1982 och R 79, 1984.

Åldrandets villkor i Fleninge 1876–1895

Av Elisabeth Andréasson

Projektet De äldre i samhället - förr, nu och i framtiden. Historiska institutionen, Lunds universitet.

Hur kunde vardagens villkor se ut för gamla människor i det sena 1800-talets Sverige?
Hur tryggades de äldres vård och försörjning? En undersökning av förhållandena i en nordvästskånsk socken bidrager till att kasta ljus över dessa frågor.

Äro nu människans dagar
oryggligt bestämda,
hennes månaders antal fastställt
av dig,
har du utstakat den gräns som hon
ej kan överskrida?

(Job 14: 5)

Den fråga Job ställde Gud har människor i alla tider begrundat och gerontologer strävar fortfarande efter att klarlägga vilka faktorer det är som bestämmer människans livslängd. Spelar det t.ex. någon avgörande roll hur vi lever, rikt eller fattigt, aktivt eller passivt, i sorg eller glädje, i ensamhet eller gemenskap? Idag fästs stor betydelse vid den roll den åldrande individens sociala och psykiska förhållanden har för hennes förmåga att övervinna de kriser som är nästan oundvikliga under hennes sista år. I det äldre samhället uppmärksammades emellertid dessutom den roll fysiska umbäranden spelade för hennes hälsa och därmed överlevnadsförmåga. Det är den aspekten av ålderdomen som här ska studeras.

I det förindustriella samhället fanns ett nära samband mellan fysiska umbäranden och den enskildes sociala och ekonomiska situation i samhället. Något tillspetsat kan man hävda att varje dag i en människas liv utgör en utmaning. För sin överlevnad måste människan förse sig med mat och dryck, skydda sig mot väder

och vind, klara sin elementära hygien. I ett samhälle med en relativt högt utvecklad hushållsteknologi är kraven på vår fysiska förmåga i vardagslivet tämligen lågt ställda. På 1800-talet var emellertid hushållen fortfarande mycket tungarbetade. Det finns tyvärr inte mycket dokumentation om hur det i praktiken var att sköta ett vanligt hushåll vid den tiden. Redskapen är mer kända än människans erfarenheter av att använda dem.

De kvinnor som intervjuades för emigrationsutredningen vid 1900-talets början vittnade i många fall om hur det hårda arbetet i hushåll lockat dem att emigrera hellre än att slitas ut så som annars skedde med kvinnor i de lägre socialgrupperna.

De resurser människor disponerar över i sin vardag har varierat starkt. Samhället är normalt så inrättat att vardagslivets organisation är anpassad till de friska och arbetsföras förmåga. I det äldre samhället utgick man från att mer än en människas krafter behövdes för att klara av arbetet i ett hushåll. I de tryckta formulärens som prästerna fyllde i för Tabellverket rörande folkmängden i församlingarna fanns ingen förtryckt ruta för ensamboende – man utgick från att det minsta tänkbara hushållet bestod av två personer. Alla som hade råd anställde tjänstefolk i hemmet för att lindra arbetsbördan.

Fig. 1. Fleninge omkring 1920. (Foto ur Fleninge Släkt- och Bygdeförenings arkiv.)

Även i familjer med en relativt svag ekonomi anställdes pigor – åtminstone tills familjens döttrar blev så stora att de kunde hjälpa till.

För äldre människor uppstod en kris i vardagen när krafterna började tryta. Dels orkade de inte längre arbeta så att de fick medel att anställa hjälp i hemmet samtidigt som de inte heller längre orkade utföra en rad av de tyngre sysslor som vardagens liv krävde. Vattnet måste också under resten av livet dagligen bäras in från brunnen. Slaskspannen måste bäras ut. Ved måste huggas och bäras in till spisen. Råvaror till mat måste skaffas och fraktas hem. Kunde alla gamla människor påräkna hjälp med allt detta? Fanns det i det förindustriella agrara samhället resurser så att gamla människors vård och försörjning tryggades hos de yngre som hade de nödvändiga krafterna? Eller lämnades de svaga och orkeslösa att klara sig bäst de själva kunde? Om så var fallet vil-

ka konsekvenser hade det för deras överlevnadsförmåga? Slets de ut i förtid? Vi ska här se vilka konsekvenser vardagens villkor har haft för de gamla i Fleninge församling Luggude hd, Malmöhus län under 1800-talets sista decennier.

Befolkning och social struktur i Fleninge

I Fleninge fanns under åren 1876–1895 cirka 1200 invånare. Av dessa var omkring 10 procent över 59 år gamla. Åldersstrukturen och befolkningsutvecklingen i Fleninge under 1800-talet framgår av tabell 1.

Under 1800-talet liksom idag, var Fleninge en utpräglad jordbruksbygd. En del av jorden tillhörde godsägare i angränsande församlingar men den största delen var bondeägd. Befolkningens yrken och försörjningsmöjligheter framgår i viss mån av uppgifterna i tabellen över yrkesstrukturen i Fleninge (tabell 2). Den

1889 års Död- och Begravnings-Bok

för *Flenninge*

Församling.

Döds- årsdag	Döds- tid	Begravnings- dag	Kon	De aflidnes namn, stånd, ålder, yrke, hemvist, antalsbarn och förbruknings- och framtids- samt för närstående, föräldrar nämna, yrke och hemvist.	Födelse- Ålder	Ålder vid dödsfallet			Iske gift, gift, enkling, enka.	Dödsorsak.	Enligt be- tyg No	Döds- årsdag	Döds- tid	Födelse- årsdag	Födelse- tid
						År.	man.	dag							
7	Juli 7	Juli 12	1	Löjtnant, kaptain, död af Kapten Johannes Malm af 8. Ålms. (Kronansättning) nr 36 Grundsbyrda				13	äke gift						34
10	Aug 7	Aug 14	1	Konstlärare, Boberg nr 18 Grundsbyrda	36	7	11		äke gift						183
11	Aug 13	Aug 17	1	Reger. Mattilids, kaptain från nr 31 Flenninge	26	9	27		äke gift						301
19	Aug 17	Aug 22	1	Husman, Hans Persson nr 4 Odalens	66	1	27		gift						41
13	Sept 2	Sept 7	1	Löjtnant, kaptain, död af kaptain nr 1 Flenninge	74	7	28		äke gift						74
14	Sept 1	Sept 6	1	Husman, Karl Persson nr 17 Flenninge	68	2	1		gift						184

Fig. 2. Fleninges död- och begravningsbok är utgångspunkten för studien. Ej så få äldre avled genom olyckshändelser. Husmannen Karl Persson avled 1889 på grund av »Drunkning i gödselgravnen vid hemmet, dit han berusad i mörkret nedfallit enligt kronolänsmans polisrapport».

Tabell 1. Åldersstruktur och befolkning i Fleninge 1825-1895.

År	0-14 år		15-59 år		60- år		Summa
1825	235	31 %	450	59 %	73	9,6 %	758
1850	321	35 %	509	55 %	84	9,1 %	914
1875	358	29,4 %	742	61,1 %	114	9,3 %	1214
1895	287	25 %	678	60,9 %	148	13,2 %	1113

redovisar visserligen förhållandena 1855 men dessa förändrades inte nämnvärt under de följande decennierna.

I tabellen har bönder, torpare och husmän redovisats som en enhetlig grupp. I själva verket fanns stora sociala och ekonomiska skillnader i denna grupp. År 1855 bestod den av 129 bönder inklusive hustrur, 71 jord- och ståttorpare inklusive hustrur, 29 arbetsföra inhysesghjon och 37 f.d. bönder och torpare med hustrur. Deras barn är inte här redovisade. Bönderna som hade egna gårdar och hushåll hade en betydligt högre social ställning än de övriga. Torparen disponerade över ett litet hus och hade eget hushåll. Han hade nyttjanderätt till en mindre brukningsenhet som han betalade för genom dagsverken till markägaren. Husmannen eller gäthusmannen, som han ofta benämndes i

Skåne, hade också ett litet hus och därmed ett eget hushåll men saknade oftast jord – utöver en mindre köksträdgård. Husmannen saknade fast anställning och var beroende av tillfälligt arbete hos bönderna, såvida han inte var hantverkare ty dessa levde också längs »gatan» bland de övriga husmännen. Inhysesghjonen stod lägst på den sociala skalan. De saknade eget hushåll och fick leva mer eller mindre på nåd hos andra.

Under åren 1876-1895 (t.o.m. maj) avled 390 personer i Fleninge. 163 av dem var mer än 59 år gamla när de avled. En majoritet av dem var bönder, torpare och husmän. Enligt uppgifter i Fleninge dödbok och husförhörlängder kan de 163 männen och kvinnorna delas in i ett antal sociala och ekonomiska kategorier. Dessa framgår ur tabell 3.

Tabell 2. Folkmängden i Fleninge 1855. Sammandrag.

	Män	Kvinnor/hustrur	Summa
Lärare vid folkskolor	1	1	2
Ryttare och soldater vid kavalleriet	12	7	19
Manskap	10	6	16
Hantverkare	24	19	43
Kvarnägare	3	1	4
Bönder, torpare, husmän m. fl.	392	120	512
Fattighjon	11	15	26
Änkor och barn		38+213 barn	251
Övriga ogifta kvinnor med barn		253+6 barn	264
Utlänningar	1		1
Summa	570	568	1 138

Tabell 3. Den sociala tillhörigheten för Fleningebor i åldern 60 år och mer som avled under åren 1876–1895. Absoluta tal.

	Män	Kvinnor	Summa
Bönder	25	27	52
Torpare	13	17	30
Husmän, inhyses m.fl.	16	33	49
Hantverkare	15	6	21
Övriga	3	3	6
Ej klassificerade	2	3	5
Summa	74	89	163

Samtliga av de 163 personernas förhållanden vid livets slut har undersökts och för åtskilliga av dem har hela livsöden kartlagts. Här skall emellertid endast ett par av dem redovisas. Två livsöden har valts ut för att visa exempel på hur en relativt välsituerad bondes ålderdom tedde sig i jämförelse med en obesutten husmans.

En bondes ålderdom

Den 18 mars 1891 avled f.d. hemmansägaren Rasmus Jönsson på Fleninge nr 18, ett hemman satt till 1/8 mantal. Rasmus Jönsson blev 80 år gammal och dödsorsaken var lunginflammation. Vid sin död bodde han tillsammans med hustrun Gunnil Johansdotter på den gård där hon var född och som paret brukat sedan 1848. År 1879, när han var närmare 70 år gammal, hade gården sålts till sonen Nils. Denna transaktion innebar emellertid inte att Rasmus Jönsson och hans hustru avhände sig all framtida rätt till del i gårdens avkastning. I samband med försäljningen hade de låtit upprätta ett undantagskontrakt som vann laga kraft vid Lugude häradsrätt den 19 januari 1880. Kontraktet innebar att säljarna, det vill säga Rasmus Jönsson och hans hustru, er-

höll en inteckning i fastigheten i form av vissa undantagsförmåner. Delar av detta kontrakt återges nedan:

1. Till bostad undantaga vi 16 alnar av södra längans östra ända med därutför så väl vid södra sidan som östra gaveln nu befintlig hagtomt och plantering, vilka byggnader skola av köparen underhållas utvändigt under vår livstid . . . Tillgång för behovet till brygghuset och vattenbrunn . . .
2. Årligen skall hemmansägaren till oss avlämna 1 tunna vete, 4 tunnor råg, 1 tunna malt, 1 tunna blandsäd, samt 1 tunna potäter, därav hälften av varje sort spannemål den 1 oktober och hälften den 1 april, samt potäterne vid mikaelitiden. Därjämte skall hemmansägaren åt oss på å egendomen därtill tjänlig jord årligen utsätta 6 kappor potäter.
3. Vad eldebrand som vi under tiden behöva skall hemmansägaren hålla tillgänglig vare sig ved-, kol och bakeris.
4. Varje vecka skall till oss avlämnas 1 skålpund (ca 425 gr) smör och varje dag under halva tiden av året 1 kanna söt mjölk samt under andra hälften dagligen 1/2 kanna.
5. Hemmansägaren skall åt oss årligen såväl vinter som sommar föda ett får jämte dess lamm intill mikaelistiden och skall han även vid sistnämnde tid till oss avlämna 1 lispund (ca 8,5 kg) skäktad lin.
6. Årligen i medio december skall hemmansägaren till oss avlämna ett fettat svin som innehåller minst 10 skålpund ister.
7. Vad skjuts som vi behöva skola vi av hemmansägaren erhålla, allt utan betalning.

Sonen Nils gifte sig kort efter kontraktets undertecknande och på gården föddes 6 barn medan de båda gamla fortfarande levde. Förutom de tre generationerna fanns där även en dräng och en piga.

Rasmus Jönssons sista tid i livet tillbringades således i kretsen av nära anhöriga och på villkor som han själv åtminstone delvis kunde diktera. De skriftliga källorna lämnar oss emellertid en i många avseenden ofullständig kunskap om de förhållanden som rådde på Fleninge nr

Fleninge nr 18 1/2 mth. Personernas namn, stånd, embets, yrke och näringsfång, nationalitet, lyten, (svageinta, blinda, döfstumma).	Födelse-		Äktenskap.		Flyttat		Indbringande- sees nummer.	Död.
	Män. Ar. och dag.	Ort. (Socken i Län. Stad).	Gift.	Enk- ling eller Enka.	Koppr. från (Socken i Län. Stad eller pag i Husförhørs- Boken).	År, månad och dag.		
Hustru: Rasmus Jönsson	811	7	Kropp	v	Kropp	78		
Hstr. Gurilda Johansdotter	19	3/2	Fleninge	v				
Barn: Albin	50	2/4	ibm	v				
" Botilla	53	7	ibm	v				7889
" Magnus	56	4/5	ibm	v				
Eg. Nils Rasmussen	50	2/4	Fleninge 26/7	v	nd. 3 ha. 10 ofvan	1180		
H. Kristina Nilsdotter	53	27/2	Bjurf 1882	v	Bjurf	8/88	9	
son Johan Albin	83	23/8	Fleninge	v				
" Gustaf Lögblad	85	26/8	ibm	v				
" Helga Nikolina	87	16/8	ibm	v				
" Gerda	90	16/2	ibm					16 270
Pig. Petronella Rättförs	58	3/2	Fleninge	v	fol. 32. 779			
" Lovisa Stenqvist	66	19/11	Fleninge	v	p. 222. 81			
" Sofia Stenqvist	62	1/4	Fleninge	v	p. 201. 1380			
" Anna Sofia Johansdotter	65	28/10	Bjurf	v	Kropp 7889	49		
" Emma Johansdotter	68	9/10	ibm	v	fol. 1 24. 11			

Fig. 3. Bonden Rasmus Jönsson på Fleninge nr 18 tillbringade sina sista år omgiven av hustru, barn och barnbarn samt pigor enligt Fleninge husförhållning 1880-1890.

[illegible]

18. Vi vet intet om innehållet i de mänskliga relationerna, om hur de gamla blev behandlade. Etnologen Gunilla Kjellman har i sina studier rörande olika kulturella miljöer påvisat såväl positiva som negativa erfarenheter av undantagssystemet. Historikern David Gaunt har i sin forskning uppmärksammat de konflikter systemet tenderade ge upphov till. En sak kan emellertid slås fast när det gäller Rasmus Jönsson i Fleninge, nämligen att åtminstone på det teoretiska planet fanns där förutsättningar för en socialt och ekonomisk tryggad ålderdom framlevd i en gemenskap som lättade den arbetsbörd som eljest skulle vila på honom och hans hustru.

Vi ska jämföra Rasmus Jönssons ålderdom med en mindre gynnad kvinnas öde, nämligen husmansänkan Bengta Åkesdotter. Hon avled den 23 mars 1878 i ett hus på Fleninge nr 29. Hon var då 70 år gammal och dödsorsaken uppgavs vara ålderdomssvaghet.

Ingen annan person var kyrkobokförd på detta hushåll som enbart bestod av sjuka och bräckliga personer under en lång följd av år. Vi vet tyvärr inget om hur de dagliga sysslorna sköttes hos dem,

vad de själva orkade åstadkomma, vad de måste ge avkall på och vad de måste begära bistånd för att få gjort. Vi kan konstatera att det inom deras eget hushåll inte fanns någon fullgod arbetskraft i en tid när detta var nödvändigt för att göra livet drägligt.

Hur representativa var dessa personers ålderdom för andra med en liknande social och ekonomisk bakgrund?

Om vi först ser till hemmansägaregruppen finner vi att endast 20 procent hade tecknat undantagskontrakt som juridiskt tryggade deras ålderdom. Av husförhörlängderna och fastighetsböckerna för Luggude häradsrätt framgår det emellertid att de flesta hemmansägare i praktiken gjorde ungefär så som Rasmus Jönsson. De överlät sina gårdar genom försäljning på söner eller mågar med hustrur när de uppnått en ålder på mellan 60 och 70 år. Rasmus Jönsson var faktiskt äldre än genomsnittet när han drog sig tillbaka. Troligtvis kom de flesta av dessa bönder informellt överens om de villkor de olika generationerna på gården skulle leva på. Av bouppteckningarna framgår att de äldre inte sällan hade ekonomiska fordringar på den yngre generationen. Detta medförde att de befann sig i ett relativt gott förhandlingsläge när de behövde utverka resurser för att tillgodose sina behov.

Rasmus Jönsson levde inte ensam på sin ålderdom och detta var mycket typiskt för bönderna. Inte en enda man eller kvinna i den gruppen levde helt ensam på ålderdomen. De levde alla tillsammans med nära anhöriga ända till sin död. Det förefaller som om de som var gifta eftersträfvade att leva i ett eget hushåll, fast nära de vuxna barnen. Som änkor och

änklingar fortsatte åtskilliga av dem att bedriva eget hushåll vari ogifta barn ingick, söner såväl som döttrar. De övriga bosatte sig hos gifta barn där en son eller måg ansvarade för hushållet. På ett undantag när var inte en enda person i denna grupp hänvisad till utomstående för sin vård och försörjning på ålderdomen. Undantaget var en 90-årig kvinna, men hon hade en egen piga till sitt förfogande. Sammanfattningsvis kan konstateras att de gamla i hemmansägaregruppen livet ut vid behov kunde uppbåda sådant bistånd som behövdes för att möta vardagslivets utmaningar.

Över hälften av alla de gamla som avled i Fleninge tillhörde emellertid en betydligt mindre gynnad grupp, nämligen Bengta Åkesdotters. Hennes öde var i flera avseenden representativt för de mindre privilegierades ålderdom under denna tid. Det fanns värre öden än hennes och även en del som var bättre. 50 procent av alla torpare, husmän och »inhyses» var registrerade som fattiga eller utfattiga när de blev gamla. Fler kan ha levt i armod men utan att formellt ha blivit registrerade så som fattiga. Liksom Bengta saknade således många av dem ekonomiska resurser för att trygga sig ålderdom.

Bengta bodde inte ensam och det gjorde inte heller 50 procent av de övriga i torpare/husmansklassen. De bodde med maka/make så länge de var gifta och som änklingar bodde hälften av dem tillsammans med barn eller barnbarn. Precis som i Bengtas fall rörde det sig emellertid om barn som ofta led av något handikapp eller sjukdom. Flera barn och barnbarn var registrerade såsom »fåniga». Det var personer som inte kunde klara sig på egen hand. Dessa anhöriga var även de registrerade som fattiga.

I ett avseende skilde sig de obesuttnas ålderdom skarpt från böndernas. Det gällde den stora andelen ensamboende. En tredjedel av änkorna bodde helt ensamma. 25 procent var inhysta hos utomstående. Änklingarna hade det om möjligt ännu svårare. Över 40 procent av torparänklingarna bodde helt ensamma. Knappt en tredjedel levde tillsammans med vuxna barn. De övriga var hänvisade till utomståendes vård eller till fattighuset. Barnen levde inte under sådana förhållanden att de kunde ta hand om sina föräldrar. De ogifta måste försörja sig som drängar eller pigor i andras hushåll. De gifta befann sig i så knappa omständigheter att inte de heller kunde rycka in.

Det är uppenbart att dessa obesuttna personer under sin ålderdom inte förfogade över samma möjligheter till hjälp i det egna hushållet som bönderna. Enligt den gällande lagstiftningen hade varje vuxen människa ansvar för sin egen försörjning, oavsett hur hög ålder han eller hon hade. Gifta kvinnor var ej myndiga vilket innebar att ansvaret för deras försörjning vilade på deras män. Vuxna barn hade ett ansvar för sina föräldrar. Föräldrar och barn skulle »i mån av behov, å ena, och förmåga å andra sidan, varandra försörja». Tjänstefolk som troget och väl tjänat samma husbonde från sitt 30:de år hade också rätt att begära vård och försörjning av arbetsgivaren (om denne hade förmåga) på sin ålderdom. Först när alla dessa möjligheter var uttömda trädde samhället in och lämnade »nödortförsörjning». Denna fattigvård bestod ofta av en viss mängd bränsle och/eller en viss mängd råvaror till mat. Den var ej inriktad på att lindra arbetsbördan inom hushållet. Endast de helt hjälplösa fattiga fick hjälp av sådant slag då någon person mot betalning ansvarade för deras sköt-

sel. Resten, de som bedömdes kunna överleva på egen hand, fick klara sig själv så gott det gick. I praktiken torde detta ha inneburit att de blev starkt beroende av omgivningens välvilja. De personer som de lättast kunde be om hjälp var vänner och grannar som även de var fattiga och utarbetade. Den lämnade hjälpen innebar en verklig uppoffring. Det är säkert ur situationer av detta slag den långa traditionen av ödmjuk tacksamhet bland gamla har uppstått.

Konsekvenser för äldres överlevnad

Hade denna ojämna fördelning av resurser att möta livets krav någon mätbar effekt på Fleningebornas förmåga att uppnå en hög ålder? Bröts de fattiga ned i förtid av sina umbäranden? Levde de socialt och ekonomiskt gynnade längre? Eller var det så, som Job framkastade, att livet i sig inte påverkar summan av människans dagar? Egentligen bör man inte försöka besvara en sådan fråga utifrån ett så begränsat underlag som de 163 männen och kvinnorna från Fleninge utgör. De var så få att enstaka individers extremt korta eller långa liv inverkar på genomsnittsåldern för de grupper de här indelats i. Det finns således en ofrånkomlig osäkerhet i de resultat som här läggs fram. Vi kan inte vara säkra på att vi fått med alla de faktorer som påverkar resultaten. Vi hade dessutom behövt mer kunskap om alla dem som avled innan de nått 60 års ålder. Dessutom finns risk att en del kan ha blivit felaktigt klassificerade socialt och ekonomiskt. En del bönder levde i så små omständigheter att deras tillvaro snarare kan ha liknat torparnas.

Genomsnittsåldern för de Fleningebor som överlevt sitt 59:de år var 74,2 år. De män som ingick i studien blev något äldre

Fig. 5. Paret på bilden får representera de långlivade bland Fleningeborna. Mannen är drängen Sone Soneson, född den 7 maj 1830, död 1923. Han erhöll Patriotiska Sällskapets medalj för långvarig tjänst som hållkarl hos gästgivare N. P. Nilsson vid Fleninge gästgivaregård. Hustrun Johanna Andersdotter var född den 14 januari 1839 och avled 1925. (Foto ur Fleninge Släkt- och Bygdeförenings arkiv.)

än kvinnorna, nämligen 74,7 jämfört med 73,6 år. Vi kan jämföra åldrarna för män och kvinnor ibland bönder respektive de obesuttna (torpare, husmän, inhysesfolk och fattighjon). (Se tabell 4.)

Tabell 4. Genomsnittsåldern vid döden för dem som överlevt sitt 59:e år i Fleninge 1876–1895.

	Män	Kvinnor
Bönder	75,9 år	74,3 år
Obesuttna	76,6 år	72,7 år

Skillnaderna i livslängd förefaller små och bekräftar ingalunda hypotesen att de fattiga skulle dö i förtid. De obesuttna männen blev istället äldre än bönderna. För kvinnornas del passade hypotesen något bättre eftersom böndernas kvinnor blev äldre än de obesuttna.

Om vi emellertid för analysen ett steg längre förändras bilden. Åldringsforskare fäster idag stor vikt vid civilståndets betydelse för gamla människors välbefinnande. Som vi sett i studien inverkade också civilståndet starkt på de fattigas möjlighe-

Tabell 5. De äldre manliga Fleningebornas genomsnittslivslängd, enligt socialgrupp och civilstånd.

	Ogifta		Giftn		Änklingar	
	år	Antal	År	Antal	År	Antal
Bönder		0	72,8	(15)	79,1	(10)
Obesuttna	75,7	(7)	70,9	(10)	74,8	(12)

Tabell 6. De äldre kvinnliga Fleningebornas genomsnittslivslängd, enligt socialgrupp och civilstånd (för dem som överlevt sitt 59:de år).

	Ogifta		Giftn		Änkor	
	år	Antal	År	Antal	År	Antal
Bönder	63	(2)	68,4	(9)	80,2	(16)
Obesuttna	72,0	(15)	68,2	(9)	75,0	(24)

ter till gemenskap inom hushållet. Änkorna och änklingarna tvingades leva ensamma och utan bistånd i hög omfattning.

Av tabell 5 och 6 framgår att de manliga bönderna hade den bästa överlevnadsförmågan – om man jämför med andra i motsvarande civilstånd. Särskilt markant är skillnaden mellan änklingarna. De besuttna änklingarna blev nästan 5 år äldre än de obesuttna. Även de gifta bönderna klarade sig bättre än de obesuttna – de blev 2 år äldre.

Det samma gäller kvinnorna. Böndernas änkor blev i genomsnitt 80 år gamla och därmed mer än 5 år äldre än de obesuttna änkorna. De gifta kvinnorna var ungefär lika gamla oavsett vilken grupp de tillhörde. Orsaken har här ej närmare kunnat studeras. De två ogifta kvinnorna i bondegruppen var åbodöttrar som länge varit sjukliga.

Sammanfattning

Även de fattigaste i Fleninge kunde bli mycket gamla trots att de levde under

svåra förhållanden både socialt och materiellt. Fysiska umbäranden saknades förvisso inte. Det fanns utfattiga ensamma drängar i Fleninge som blev närmare 90 år gamla. Det förefaller emellertid som om bondeståndets änkor och änklingar gynnades på ett sätt som motsäger Jobs fatalistiska syn på livets längd. Samhällets sätt att fördela sina resurser tycks åtminstone ha påverkat Fleningebornas livslängd.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Landsarkivet i Lund

Fleninge församlings dödbok 1876–1895. Fleninge kyrkoarkiv.

Fleninge församlings husförhörlängder. Fleninge kyrkoarkiv.

1855 års statistiska tabeller över folkmängden. Fleninge kyrkoarkiv.

Häradsskrivaren i Luggude fögderi. Fleninge mantalslängd 1880.

Häradsskrivaren i Luggude fögderi. Fleninge jordebok 1883.

Luggude häradsrätt, bouppteckningar 1876–1895. Luggude häradsrätt, inteckningsprotokoll 1876–1895.

- Andréasson, Elisabeth: *Att åldras på andras villkor*. Stencil. Historiska institutionen. Lund. 1982.
- »Några reflektioner rörande de äldres psykiska hälsa i ett historiskt perspektiv» i red. Ström, Carl och Ottoson, David, *Åldrande och psykisk hälsa*, s. 15-22. Liber förlag, Stockholm 1983.
- *På undantag i Fleninge 1876-1907*. Stencil. Historiska inst. Lund. 1982.
- »Ålderdom och engagemang i ett föränderligt samhälle» i red. Odén Birgitta, Svanborg, Alvar, Tornstam, Lars, *Äldre i samhället - förr, nu och i framtiden*. Del 2: Probleminventeringar. Liber förlag, Stockholm 1983.
- Edgren, Lars: *Hantverk och åldrande*. Hantverkets äldre män och kvinnor i Malmö 1820. Projektet Äldre i samhället - förr, nu och i framtiden. Arbetsrapport 9. Lund 1982.
- Gaunt, David: »Den pensionerade jordbrukaren: dennes egendom och familjeförhållanden sedan medeltiden i norra och centrala Europa» i *Äldre i samhället - förr, nu och i framtiden*. Del 2. Probleminventeringar. Liber förlag, Stockholm 1983.
- Hellspong Mats & Löfgren Orvar: *Lund och stad*. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid. Lund 1974.
- Kjellman, Gunilla: *De gamlas bostad - fattig-åldringskulturen*. En etnologisk studie av åldringsvård och institutionsväsande i agrarsamhället. Projektet Äldre i samhället - förr, nu och i framtiden. Arbetsrapport nr 5. Lund 1981.
- *Kultur och åldrande*. En etnologisk studie av boendemönster och livsformer bland äldre på svensk landsbygd. Projektet Äldre i samhället - förr, nu och i framtiden. Arbetsrapport nr 17. Lund 1984.
- Nilsson, Kerstin: *Äldres boendemönster i Blenturps socken 1901*. En retrospektiv kohortstudie. Stencil. Historiska institutionen. Lund 1982.
- Odén, Birgitta: *En historiker ser på vården av äldre i gången tid*. Föredrag vid Läkardagarna i Örebro i april 1982. Stencil. Historiska institutionen. Lund 1982.
- *Historiskt perspektiv på riskpanoramat i ett föränderligt samhälle*. Projektet Riskgenerering och riskbedömning i ett samhälleligt perspektiv. Rapport 13-77. Historiska institutionen. Lund 1977.
- »Åldrandet, familjen och de sociala relationerna. En introduktion». I Odén, Birgitta, Svanborg, Alvar, Tornstam, Lars, *Äldre i samhället - förr, nu och i framtiden*. Del 2. Probleminventeringar. Stockholm 1983.
- Söderberg, Johan: *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet*. Stockholm 1978.
- Tornstam, Lars: »Åldrandet i utbytesteoretiskt perspektiv» i Odén, Birgitta, Svanborg, Alvar, Tornstam, Lars, *Äldre i samhället - förr, nu och i framtiden*. Del 1: Teorier och forskningsansatser. Stockholm 1982.
- Zitomersky, Joseph: *Family Residence and Support for the Elderly in pre-industrial Swedish agrarian society*. Stencil. Historiska institutionen. Lund. 1982.
- »Familjen som vårdresurs för de äldre. En historisk-konceptuell ansats.» i Odén, Birgitta, Svanborg, Alvar, Tornstam, Lars, *Äldre i samhället - förr, nu och i framtiden*. Del 2. Stockholm 1983.
- Åkerman, Brita m.fl.: *Den okända vardagen - om arbetet i hemmen*. Förlaget Akademitratur AB. Stockholm 1983.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen är utgivare av ALE. Historisk tidskrift för Skåneland, som utkommer med fyra häften årligen. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR). Brev och manus till redaktionen adresseras till fil. dr Sten Skansjö, Historiska institutionen, Magle Lilla Kyrkogata 9 A, 223 51 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften, 40 kronor, kan sättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Adress till föreningens skattmästare, Allan Persson: Karhögstorg 4 A, 223 55 Lund.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos föreningens sekreterare, arkivarie Anders Persson, Landsarkivet i Lund, Box 2016, 220 02 Lund eller hos skattmästaren.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., museichef Torkel Eriksson, Helsingborg, v. ordf., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, sekr., professor Lars Larsson, V. Nobelölv, v. sekr., fil. kand. Allan Persson, Lund, skattmästare samt professor Nils-Arvid Brिंगéus, Lund, professor Erik Cinthio, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, överstelöjtn. Sven Hedin, Ystad, fil. lic. Lars-Göran Kindström, Helsingborg, museichef Anders W. Mårtensson, Lund, professor Birgitta Odén, Lund, länsmuseum Bengt-Arne Person, Varberg, professor Göran Rystad, Lund, fil. dr Sten Skansjö, Lund, landsarkivarie Anna-Christina Ulfsparré-Meurling, Lund, läroverksadjunkt Curt Widenborg, Ronneby, intendent Gustaf Åberg, Simrishamn. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

